

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 16 • પ્રકરણ : 04 • સળંગ અંક : 184

26 જુલાઈ 2010

ડિજિટલ અવતાર - ચાર

માન્યતાઓ અને મૂલ્યોને શ્રદ્ધાવાન કરીએ

• નવનીત ધોળકિયા

‘સંકેલો’ના અવસરે, વિપુલ કલ્યાણીને શાબાશી આપવાને સારુ, હું શા સારુ આવ્યો છું તે મારે તમને કહેવું જરૂરી છે. તે માટે મારે તમને એક ઘટના કેવી પડે. આ દેશમાં સન ૧૯૮૫ના અરસામાં હું આવ્યો. તે દિવસોની આ વાત છે. બ્રાઈટન ખાતે વિદ્યાર્થી તરીકે ભણવા ગયો. મારા અભ્યાસ દરમિયાન હું બ્રાઈટનમાં જ રહ્યો, અને પછી સુધરાઈની એક ચૂંટણીમાં, ત્યાંનો એક કાઉન્સિલર પણ બન્યો. અને તે પંદર પંદર વરસો દરમિયાન, તે શહેરમાં, મારે કોઈ જ ગુજરાતી સાથે પનારો પડ્યો જ નહતો.

આ પંદર વરસો બાદ ભારત જવાનો અવસર ઊભો થયો. રામને તો વનવાસનાં ચૌદ વર્ષ ગાળવા પડેલા. આ તો પંદર વરસનો મામલો હતો. હું મારાં માવતરને હળવામળવા ભાવનગર જતો હતો. ભાવનગર વિમાનીમથકે જેવો હું વિમાનમાંથી નીચે આવ્યો કે મેં મારાં માબાપને જોયાં. એ મારી રાહ જ જોતાં ઊભાં હતાં. મારાં પત્ની મારી સંગાથે જ હતાં. અને તમે માનશો ? બાએ મને વહાલે આવકારો દીધો, પણ મારા મોઢામાંથી ગુજરાતીનો એક પણ શબ્દ જાણે કે નીકળ્યો જ નહીં ! જાણે કે આ પંદર સાલે સાટું વાળી લીધું હતું. દર વખતે બા કંઈક કહે કે પૂછે, અને હું અંગ્રેજીમાં જ જવાબ દેતો રહ્યો. મને મારી જાત પર તિરસ્કાર છૂટતો હતો. પણ મને તે દિવસે જ્ઞાન લાધ્યું,

જુઓને આ મારાં બા, વાંચી ય શકતાં નથી અને લખી પણ શકતાં નથી. પરંતુ હું ભણીગણીને હોંશિયાર બનું તે માટે મને યુનાઈટેડ કિંગડમ ભણવા જવાની એમણે પેટે પાટા બાંધીને ય ગોઠવણ કરેલી. અને કુદરતની બલિહારી તો જુઓ, હું એમને મળવાહળવા જઈ છું અને જેમાં જેમાં એમને શ્રદ્ધા છે તેમાંનું હું કાંઈ કરતો નથી. આપણાં માવતરની માન્યતાઓ અને એમનાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને માટે ય કંઈ કરતો નહોતો. અને આવાં આવાં કારણોને લીધે, “ઓપિનિયન”

પહેલવહેલું પ્રગટ થવું શરૂ થયું ત્યારથી હું માનતો રહ્યો છું કે તે મારું ‘ડી.એન.એ.’ (Deoxyribonucleic acid = ડિયોક્સીરિબોન્યુક્લેઈક એસિડ = વંશપરંપરાગત લાક્ષણિકતાઓ નિશ્ચિત કરતું કોષના કેન્દ્રમાં જોવા મળતું અસ્વ જે પ્રોટીન-ઘડતરમાં ઉપયોગી છે.) છે. આ મારું જીવન છે. આ મારી ભાષા છે. અને, આને જ કારણે, મેં પરિશ્રમ વેઠ્યો છે. વિપુલભાઈએ અંક મોકલ્યો હોય અને મેં તેને વાંચવાની ક્ષમતા કેળવી જ છે.

પ્રકાશનમાંના ઘણા ઘણા શબ્દો મારા માટે સમજવા અઘરા નીવડ્યા છે. પરંતુ તમને ખબર જ હશે શબ્દકોશ જેવી કોઈક ચીજ છે ! આપણે તે ઉઘાડીએ અને તેમાં ખૂંપી જઈએ છીએ. અને આમ શબ્દોના અર્થ જાડી જ આવે છે. અને આમ મારી ઓળખને આ દેશમાં પાકી કરી રાખી શક્યો છું. મારા સાંસ્કૃતિક વારસામાંની શ્રદ્ધા આમ પાકી બની છે. અને કોઈ પણ જાતની જાહેરાત લીધા વિના, મુસિબતોનો સામનો કરતા કરતા “ઓપિનિયને” આ દેશગી આપી જાણી છે. અને મને તેનો રાજીપો છે. બહુ સહેલું છે. જાહેરાતના બળ પર મેવા ખાવા સહેલાસટ્ટુ છે ! પરંતુ આ દાખલામાં તો આ ખંડમાં બેઠાં હોય તેવાં લોકો જ પુસ્તકર્તા બની રહ્યાં છે. આ સૌએ “ઓપિનિયન” હયાત રહે તે માટે તન, મન અને ધન ખર્ચી જાણ્યા છે. અને અહીં આટલાં લોકોનાં તમે સન્માન કર્યા

નેવું નેવું ચોમાસાં ભાળનાર, ડાયરખોરાના વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર બળવંત નાયકનું, “ઓપિનિયન”ના સંકેલો અવસરે, ઉચિત સન્માન કરતા અતિથિ વિશેષ લૉડ નવનીત ધોળકિયા

છે, તેથી હું પોરસાઉ છું.

હા, હું તમારો ઝાઝો વખત લેવા ઈચ્છતો જ નથી. માટે બહુ વાર સુધી તમે મને સાંભળવાના ય નથી અરે, હા, રાજકારણીઓને તમારે બેચાર આવા સવાલો કરવા જ નહીં. - એક, કે તમે કેટલું લાંબું બોલવાના છો; અને બે, તમને ખર્ચ સામે કેટલું વળતર મળે છે. અને આ બે બાબતો વિશે હું લગીર ખુલાસાઓ કરવાનો નથી.

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું ઈન્ટરનેટી માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના વાંચક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. રસ ધરાવનારાઓએ સત્વરે પોતાનો 'ઈ.મૈલ આઈ.ડી.' મોકલવો જરૂરી બને છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk,
WEMBLEY,
Middlesex HA0 2JZ [U.K.]

e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે સંપર્કનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

"ઓપિનિયન"નું આ ડિજિટલ અવતરણ છે. અને ગમતાનો ગુલાલ કરવાની દરેકને રજામજા જ હોય.

પણ તમે જ કહો ... શા માટે ... સાહિત્યનું આટલાટલું મહત્ત્વ છે ? હું તમને આમ જવાબ આપીશ. આપણે સંસ્કૃતિનું આદાનપ્રદાન કઈ રીતે કરતા રહીએ છીએ ? અને હું સમજી વિચારીને ખાસ અંગ્રેજીમાં બોલી રહ્યો છું. હું કાઠિયાવાડી બોલી શકું છું. આયંગર સાહેબ બોલતા હતા તેવી જ. હું આ ભાષામાં એટલા માટે બોલું છું કે મને લાગે છે કે આપણાં સંતાનો અને આપણી વચ્ચેનું અંતર વધી રહ્યું છે. અને તે જેમ જેમ વધી જાય છે તેમ તેમ તે પેઢી સાથે વાદ-સંવાદ કરવાનું વિશેષ અધરું બનતું જાય છે. અને તેમને આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાની સવિશેષ આવશ્યકતા છે. અને દર વખતે હું શ્રોતાઓને ફોડ પાડીને કહેતો રહું છું કે આપણે આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાને લગીર ભૂલવો જોઈએ નહીં. આપણાંથી બીજા બધા દૂર થઈ શકે છે. પરંતુ આ વારસાએ જ મારું ઘડતર ચાલતર કરેલું છે, તેમ જ આપણે સ્વીકારી જીવી જાણીએ તો જ આપણે ખુમારીએ મસ્તક ટટ્ટાર રાખી શકવાના છીએ.

અહીં હું બોલીવુડની વાત છેડતો જ નથી. આજે મોટા ભાગના જુવાનિયા જે રીતે લોકભોગ્ય રીતે જીવન ગૂજારે છે તે વિશે પણ મારે કશું ય કહેવાનું નથી. તેની વિરુદ્ધ હું નથી. પરંતુ કોયડો એ છે કે ભારે મહેનત કરી મહિલાઓ પોતાના સંસ્કાર વારસાને પછીની પેઢી દર પેઢીને આપવાની જવાબદારીઓ નિભાવે છે, પરંતુ પુરુષો તેમને કોઈ જાતનો સાથસહકાર આપતા જોવા મળતા નથી. અને તેવા તેવા કારણે, આગળના વક્તાઓ જ્યારે અહીં અને અન્યત્ર બહેનોએ આપેલા અમર્યાદ ફાળાને જે રીતે અંજિલ આપતા હતા ત્યારે, તેથી, મને સારું લાગતું હતું. પરંતુ તેની બીજી કોરે, આપણે જે તે સાંસ્કૃતિક વારસાને પસંદ કરતા હોઈએ, તો આપણે આપણી ત્રિજ્ઞા વિસ્તારવી જ રહે છે. આપણાં પારિવારિક મૂલ્યોને, લાગતીવળગતી બાબતોની પેલે પાર ટેકવી, નજર દોડાવવી રહે છે. આપણાં ધાર્મિક મૂલ્યોની દૃષ્ટિ પણ પેલે પાર ઠેરવવી જોઈશે. આ બધી માન્યતાઓની પેલે પાર જઈ, વળી, આપણા ડી.એન.એ.ને (વંશપરંપરાગત લાક્ષણિકતાઓ નિશ્ચિત કરતાં કોષ્ટકને), આપણી માન્યતાઓને, સાહિત્યમાંનાં આપણાં મૂલ્યોને વાચા આપતી બાબતોને કેન્દ્રમાં આણવી રહે છે. આ મુલકમાં, આ ક્ષેત્રે કુડીબંધ લોકો જહમત ઊઠાવી સતત મહેનત કરતા રહે છે તે દરેક પ્રતિ મારે ઓર્થિંગાણભાવ વ્યક્ત કરી લેવો છે. આવી આવી લાગણીઓથી આગળ વળોટીને મારે થોડુંક ઊંમરણ પણ કરવું છે : વિપુલ કલ્યાણીએ જેવી જેવી જવાબદારીઓ ગ્રહણ કરી છે અને સમાજની સતત સારસંભાળ લીધા કરી છે તેવા તેવા કેટલાક લોકો, અહીં, આ સભાષંડમાં હાજર છે. અને સામે પક્ષે, આપણે જાણીએ જ છીએ કે આવી જવાબદારીઓમાંથી આપણા કેટલા બધા લોકો ચ્યૂત થઈ ગયા છે. આપણે આ દેશમાં ગૂંજે ફક્ત ત્રણ પાઉન્ડની સિલક લઈને આવેલા તે વેળાના દિવસોને

સંભારી લઈએ. આપણાંમાંથી ઘણાને આફ્રિકાથી ઉચાળા ભરવા પડેલા તે સાંભરતું હશે. યાદ જ હશે, ત્યારે આપણને કોઈ સહાય અને મદદ પણ મળેલી નહીં. આ દેશમાં આપણી - ભારતીયોની - ક્ષમતાની કોઈ જ સમજણ પણ શાસનમાં વસતી નહોતી. આ યાદ આવતું જ હશે.

વારુ, આપણે એટલી પ્રગતિ સાધી છે કે હવે આપણે આર્થિક રીતે ખૂબ બળૂકી કોમ તરીકે નિખર્યા છે. આપણી કોમના સૌ કોઈ નહીં, પણ સમાજ તરીકે જરૂર ખરેખાત સામાજિક સ્તરે આપણે આપણું માળખું ઊભું કરી જાણ્યું છે. રાજકીય ક્ષેત્રે આપણે બાખોળિયા ભરતાં ભરતાં આગળ ધસી રહ્યાં છીએ. અને આપણી આ પોતીકી પ્રાપ્તિ છે અને તેને સારુ બીજા કોઈ લોકોએ આપણને સહાયદેકો કરેલો નથી. આપણે નિશ્ચિત પ્રકારની પ્રગતિ કરવાની નેમ રાખેલી જ અને તેથી આ પ્રગતિ આપણને સાંપડી છે.

ભારતમાં 'ભારતીય પ્રવાસી સન્માનપત્ર' મેળવનારાઓમાં પહેલવહેલી ધારામાં મારું નામ પણ હતું, તેનું મને ગૌરવ છે. તે વખતે અટલવિહારી બાજપાઈ વડા પ્રધાનપદે હતા. તે અવસરે તેમણે મને ભોજન લેવા તેમના નિવાસસ્થાને નોતરેલો. અમે ત્યારે ત્રણચાર જણ ભોજનના મેજ પરે વાતો કરતા કરતા જમતા હતા. તેની વચ્ચે તેમણે સવાલ છેડ્યો, 'લોડ ધોળકિયા, તમે આવી પ્રગતિ ઈંગ્લેન્ડમાં કેમ કરી શક્યા ? તમારી પોતાની માતૃભૂમિ, ભારતમાં આવું આવું તમે કેમ ન કર્યું ?' અને મેં જવાબ વાળ્યો, 'બાજપાઈ સાહેબ, એક જ કારણસર.' 'તે કયું કારણ ?' મેં ઉત્તર વાળ્યો, 'બી.બી.સી.' તે હેરત પામી ઊઠ્યા અને લાગલા બોલી પડ્યા : તમારી પ્રગતિને બી.બી.સી. સાથે શું લાગે કે વળગે?' મેં કહ્યું, વડા પ્રધાનશ્રી, મને ખોટો ન લેશો. અહીં બી.બી.સી.નો અર્થ આટલો જ છે - બ્રાયબરી (લાંચરુશવત), બ્યૂરોક્રસી (નોકરશાહી) અને કર્પ્શન (નીતિભ્રષ્ટતા).'

એકાદ ક્ષણને માટે તેમને આંચકો લાગ્યો હોય તેમ અનુભવાયું. અને મેં કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું, જ્યારે હમવતનીઓએ ભારતનો કિનારો છોડ્યો ત્યારે તેમને કોઈ સહાયદેકો મળ્યા જ નથી. માત્ર યુનાઈટેડ કિંગડમ આવવા માટે જ નહીં, ત્રિનિદાદ વસેલા પ્રજાસમૂહમાં પણ મેં આવો અનુભવ જોયો છે. અરે, ફિજી ગયેલાઓની પણ આવી જ દારસતાં રહી છે. જગતના બીજા ભાગોમાં જઈ વસેલા લોકોની ય આવી કથણી છે. તેમણે એકલાએ જ મથામણ કરી જાણી છે અને મસ્તક સદાય ટટ્ટાર રાખ્યું છે. આ લોકોને પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ હતો એટલે જ તેમણે શિર સલામત કરેલું. આવાં આવાં સાંસ્કારિક મૂલ્યોનો વારસો આપણે હજારો વરસોથી મળતો આવ્યો છે. તે આરંભના દિવસોમાં, ભારતની સરકાર પાસે, મારે એક અપેક્ષા હતી, અને આજે પણ તેવી અને તેટલી જ અપેક્ષા છે : અમે આર્થિક ઉન્નતિ સાધી છે તે પર જ અમારો તોલ કરશો જ નહીં. અમારા ગૂંજમાં કેટલું નાણું છે તેને નિહાળી નિહાળીને અમારા વિશે મત બાંધશો જ નહીં.

અમારી એ ભૂમિએ અમારો તોલ એક માત્ર બાબતને લક્ષમાં રાખી કરવો જોઈશે, કે અમે કેટલી હદે અમારો સાંસ્કૃતિક વારસો જાળવી લીધો છે. અમે અમારાં મૂલ્યો જાળવી શક્યાં છીએ અને અમારી માન્યાતઓમાં અડગ રહી શક્યા છીએ, તે પર તેનો મદાર બાંધજો.

અને તમે માનશો, આજે પણ, હું એ જ, એકનો એક પ્રશ્ન, કર્યા જ કરું છું : આપણે મંદિર સમેતનાં ધાર્મિક સ્થળોમાં જઈએ છીએ, દેવદેવતાઓ તથા દેવીઓને નેવેઘ ચડાવીએ છીએ. સાધુ અને સંતો પધારે છે અને આપણી માન્યતાઓને માંજવાં ઊટકવાં સારુ પાઉન્ડ-પેન્સ વાપરતા રહીએ છીએ. આપણે સૌ, જીવનની કોઈક પળે, માનીએ છીએ કે આ પ્રકારનાં દાન કરવાથી, આ જાતની હિરસેદારી કરવાથી, આપણે સ્વર્ગમાં જવાને લાયક ઠરીશું. પરંતુ તમે સમજો છો ને, હું સતત પૂછ્યા કરું છું કે આપણા મરણ પછી ક્યાં ય કોઈ પડપૂછ પણ કરતું નથી કે તે કેટલો પૈસો બેન્કમાં જમે મૂકી ગયો/ગઈ છે ? સામાન્યપણે લોકો બહુધા પૂછ્યા કરતા હોય છે કે તે જીવતો હતો / જીવતી હતી ત્યારે તેણે શું શું કામ કરેલાં ? અને ત્યારે હું ચોમેરે દૃષ્ટિપાત કરું છું અને પૂછી પાડવાને મન કરું છું કે તો પછી જ તેના વાચક યા ગ્રાહક હતા તેમને જ માત્ર નહીં, પરંતુ આ છેલ્લાં પંદરપંદર વરસો દરમિયાન, આપણી માન્યતાઓ, આપણી સંસ્કૃતિ તેમ જ આપણાં મૂલ્યોને પણ સ્પષ્ટ વાચા આપતા રહેલા આ “ઓપિનિયન”ને ઉપાડી લેનારા લોકો, ભલા, ક્યાં છે ?

અને આથી મારે વિપુલભાઈની કદરદાની કરવાનું મન થઈ આવે છે, કેમ કે એમણે જે અશક્યવત્ હતું તેને શક્ય બનાવી આપ્યું છે. કોઈને જે લોકપ્રિય બનવું હોય અને જોડાજોડ પૈસા બનાવી જાણવા હોય, તો દૂર જવાની જરૂર નથી. આપણી સામે “ધ સન” તથા “ધ ન્યૂઝ ઓવ વર્લ્ડ” તેમ જ તેવા બીજા હલકા અખબારોના દાખલાઓ પડ્યા છે. હું આ દેશમાં આવ્યો, ત્યારે આવું કંઈ હતું જ નહીં. તે વેળા “ધ ટાઈમ્સ”, “ધ ગાર્ડિયન”, “ધ ફાઈનાન્સિયલ ટાઈમ્સ” જેવા જ અખબારો હતા. આમ પ્રજાના રાજકીય અભિપ્રાયનું તે પ્રતિબિંબ પાડતા રહેતાં. આથી ય વધારે આ સૌ આ મુલકનું જે કંઈ ઉત્તમ હતું તેની રજૂઆત પણ કરતા રહેતાં. પરંતુ હવે આપણે શું નિહાળીએ છીએ ? આ લોકભોગ્ય પત્રકારત્વે સાહિત્યનો દુરપયોગ એટલી હદ સુધી કરી કાઢ્યો છે કે મોટા ભાગે આપણા જેવા લોકો વાસ્તવિકતા અને કલ્પના વચ્ચે કોઈ જ તફાવત જોવા પામતા જ નથી. અને આ ક્ષેત્રે મને ભયની આશંકા દેખાય છે. કેમ કે ફક્ત ત્રણેક લીટીનો એકાદ તંત્રીલેખ, “ઓપિનિયન”માંના એક પાનના લેખ સામે, આમ જનતાને સવિશેષ અસરકર્તા બની બેસે છે.

અને પરિણામે, “ઓપિનિયન”ની પહેલવહેલી પ્રત મને મળતી થઈ ત્યારથી, તેની નકલોને ‘લાઉસ ઓવ્ લોર્ડ્સ’ના ગ્રંથાલયમાં સંઘરવા માટેની કાર્યવાહી મેં કરેલી છે. તમે મને પૂછી પણ પાડો, આ ગ્રંથાલયમાં સંઘરવાનું, ભલા, શું કારણ ? અને તમે માનશો ? તેવો જ સવાલ મને ‘લાઉસ ઓવ્ લોર્ડ્સ’ ગ્રંથાલયના ગ્રંથપાલે કરેલો. તે પૂછે, ‘લોર્ડ ધોળકિયા, બહુ આનંદ જ થાય. પરંતુ આ શું છે તેની ગતાગમ નથી, ફોડ પાડીને જાણાવો. આ મેળવતા હું રાજીવો જ અનુભવું છું.’ મેં જવાબ વાળ્યો, ‘મને કહેવા દો. વરસો પછી, નવી પેઢી સમર્થ

બનશે જે અમને મૂલ્યો વહાલાં છે તેની કદર કરતાં હશે. તેવા તેવા કોઈક દિવસે, તેમાંના કેટલાંક સંસદમાં ય દાખલ થશે. કેટલાંક વળી અહીં પણ આવશે. તે તમારી પાસે આવીને પૂછશે, ‘ભલા, “ઓપિનિયન” જેવું કંઈક હતું કે ?’ તમે જવાબમાં આ અંકોની નકલો બહાર કાઢશો ને તમે તેમના હાથમાં ધરી શકશો.’

એમણે પડકારી હતી અને મહાત કરી હતી. આ રીતે જગતના એક અપૂર્વ આગેવાન તરીકે એમની ગણના થતી રહી છે.

આમ જીવનમાં ભારે અગત્યની વાત એ છે કે ખરાં અને સારાં મૂલ્યોનું જીવનમાં સ્થાન રહેવું જરૂરી છે. મારો ઉદ્દેશ થતો હતો ત્યારે મહાત્મા ગાંધીનાં કામોની અસર મેં સાંભળી છે. ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરેલો છે અને ત્યાંથી મને ડિસ્ક્રિક્શન મળેલું જ છે. મહાત્મા ગાંધીની એક વાત ભારે અગત્યની સાબિત થયેલી જાણી છે : અહિંસક આંદોલનના આગેવાન રહીને બ્રિટિશ રાજની સત્તાને

મને ઈતિહાસ પણ સાંભરે છે. તે વખતે ભારતમાં મેં ઈતિહાસ ભણવાનું રાખેલું. ભારતીયોએ વિજયી બનવા માટે જે સંગ્રામ ખેડેલો તેની તવારીખ તેમ જ કહાણી તેમાં વણાયાં છે. મને ત્યારનાં સૂત્રો ય સાંભરે છે. મહાત્મા ગાંધી જ્યારે જ્યારે કોઈ વિશાળ જનમેદનીને સંબોધતા તે વેળા, ફરી ને ફરી તે દોહરાતા રહેતા હતા. ત્યારે બ્રિટિશ સૈનિકોની હાજરી રહેતી. ભાષણ વચ્ચાળે ગાંધી તેમના ભણી જોઈને કહેતા કે અમને તમારી સામે કોઈ વાંધો કે વિરોધ નથી. એ કોઈ પણ જબાનમાં બોલતા હોય પણ આવો સિલસિલો ચાલુ રહેતો.

What a relief! Finally they added one more clause, it says if we lost, misplaced or destroyed the Indian Passport, no need to surrender the original Passport, just make a copy of it and submit along with termination of Indian Citizenship application form.

અને પછી ઊમેરતા, તમારે એક જ વાત કરવાની છે, તમારે હિંદ છોડી જવું જ રહ્યું. મને આ સાંભરે છે. જગતને ચોક ગાંધીની આમ નોખી ભાત ઉપસેલી છે. જગતની એવી કોઈ ઉપરી સત્તા નથી, જે આપણા પર રાજ કરી શકે તેમ કહેનારાઓમાં ગાંધી પહેલી હરોળમાં પહેલા બેસે છે. વિજયી બનવા માટે જે નેક માર્ગ અંગીકાર કરવાનો છે તેમાં આપણને કોઈ જ ચ્યૂત કરી શકે તેમ છે જ નહીં. અને તેને માટે આપણને કોઈ આણુબોમ્બ, કોઈ હાઈડ્રોજન બોમ્બ કે પછી કોઈ લશ્કરી સંરજામની આવશ્યકતા રહેવાની નથી.

આ ઘટનાઓ અંગે જ્યારે જ્યારે હું પાછો વળોટીને વિચાર કરું છું તો મને સમજાય છે : આટઆટલાં વરસો પહેલાં ‘બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની’ વેપાર કરવાને અર્થે ભારતના કિનારે લાંગરી હતી. અને તેને લીધે આપણને શું મળ્યું ? આ વેપારવણજ સત્તાધીશ બનવાને આરે પહોંચી. પછીના અઢીસો વર્ષ લગી આપણા પરે બ્રિટિશ રાજનું વર્ચસ રહ્યું.

‘લાઉસ ઓવ્ લોર્ડ્સ’માં મારી નિયુક્તિ થઈ ત્યારની એક વાત છે. અને પૂરા ગૌરવ સાથે હું આ ઘટના અહીંતહીં, બીજીત્રીજે કહેતો રહું છું. સંસદના

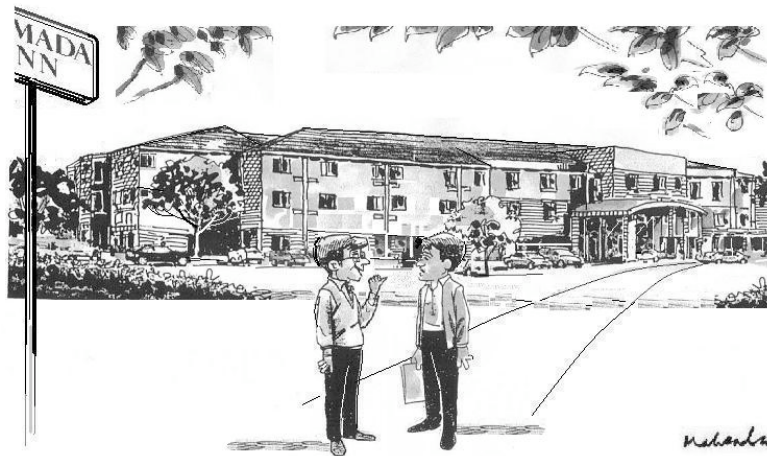
અવ્વલ કારકૂને મને કાગળોનો ઢગ મોકલી આપેલો. તે ઊંચકીને હું સંસદગૃહમાં દાખલ થવામાં હતો. 'હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ'માં તે મારો પહેલવહેલો દિવસ જ હતો. મારી પાસે એક નાની કોથળી હતી અને તેમાં આ કાગળો હતા. 'હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ'ના દરવાજે આવી રહ્યો. ત્યાં એક દરવાન હતો. તેણે મારી સામે જ્યું અને પછી પૂછે, 'તમે લોર્ડ ધોળકિયા છો?' મેં 'હા' ભાણી. મારા મોં પર વ્યાપકપણે મરક મરક હાસ્ય ડોકાયા કરતું હતું. અને તે લાગવા બોલી પડ્યા, 'લોર્ડ્સના સભાસદ નિયુક્ત થવાને કારણે તમે ગૌરવ અનુભવતા જ હશો. લાવો, મને તમારી થેલી. હું ઊંચકી લઈશ.' અને તેણે મારી થેલી ઊંચકી લીધી. અને લાગવા હું બોલી પડ્યો, 'મને લાગે છે કે તમે ભૂલ કરી છે. મારા મોં પર સ્મિત ઝળાંઝળાં એટલા સારુ થવા લાગેલું કેમ કે અહીંસો વરસ લગી મારા પૂર્વજોએ તમારા લોકોનાં બેગબિસ્તરાં ને પોટલાં ઊઠાવેલાં જ છે. અને હવે આજે તમે મારાં ઊંચકો છો.'

માત્ર જોઈએ. આ દેશના અર્થતંત્રમાં આપણે દર વરસે છ અબજ (બિલિયન)

પાઉન્ડનો ફાળો આપીએ છીએ. લઘુમતી સમાજ વતી જ આવડો ફાળો આ મુલકના અર્થતંત્રમાં દર વરસે થાય છે. આ નોંધપાત્ર ફાળો કહેવાય. વળી, હું બીજું ય દૃષ્ટાન્ત આપું છું : બ્રિટિશ કોલ, બ્રિટિશ સ્ટીલ અને બ્રિટિશ શીપ બિલ્ડીંગ ઉદ્યોગોમાં જે લોકોને રોજગારી મળે છે તેના કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં લોકો ભારતીય રેસ્ટોર્ન ઉદ્યોગમાં કામ કરે છે. યુનાઈટેડ કિંગડમમાં મૂડી રોકાણ કરનારાઓમાં ભારતીયોનો આંક બીજા ક્રમાંકે આવે છે. અને જગતના મોટામાં મોટી

આ લોકશાહીમાં વિકાસકામોમાં આટલી હરણફાળ કેમ આવી છે? આ દેશની પરિપાટી સુધી હજુ ભારત પહોંચ્યું નથી અને અબીહાલ પરિસ્થિતિ તંગી અનુભવે છે. આજે આપણે છાતીએ હાથ રાખી કહી શકીએ તેમ છીએ કે હવે આ દેશ પણ આર્થિક ક્ષેત્ર ભારે પ્રગતિ કરવાનો છે. તે દિવસો ગયા. હવે ભારત

ભણ્યા નથી તેની તો પંચાત છે ! ભણ્યા હોત તો તમારી માફક વર્ષની ચાળીસપચાસ હજારની એન્જિનિયરની જોબ ના કરતા હોત ? થોડા આ સવાસો ડમની મોટેલ લઈને બેઠા હોત !

માટે આનંદના દિવસો શરૂ થયા છે. આપણું વિલાયત આપણે ધારતા હતા તેમ 'અમરધામ અભિમુખિ' (પ્રોમિસ લેન્ડ) રહ્યું જ નથી. આપણને ખૂબ પરિશ્રમ કરવો પડેલો છે. આ પ્રગતિ માટે આપણે ભારે મહેનત કરી છે.

અને હવે હું પૂરું કરું તે પહેલાં મારે બીજી બેંક વાત કરવી છે. એક, આ સભાખંડમાં જે લોકો છે તેમને સારુ મને ઝાઝો ભય નથી. આ સભાખંડમાં નથી તેવા તેવા લોકો માટેનો ભય મને સતાવે છે. અને તે આપણાં સંતાનો માટેનો ભય છે. તેની મને સ્વાભાવિક ચિંતા રહ્યા કરે છે. આપણા મુલક કેટલી બધી સમૃદ્ધિ આપી શકે તેમ છે. ભારત પણ, અને આ મુલક પણ. અને આપણી ચોપાસ જે કોઈ ફેરફારો થઈ રહ્યા છે, જે બંધાન રહીએ તો, તેના પાસમાં જકડાતા વાર લાગવાની નથી. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આ શક્ય બની શકે છે. અને આપણે જે વારસો લઈને આવ્યા છીએ તેને વીસારવાની સલાહ હું ક્યારે ય કોઈને ય આપતો નથી. આપણી ત્વચાનો રંગ જે ગાણકારવા લાગ્યા તો, જે આપણા ડી.એન.એ.ને (વંશપરંપરાગત લાક્ષણિકતાઓ નિશ્ચિત કરતાં કોષને) ભૂલાવામાં નાંખવા મંડીએ તો, આપણે કોઈ પણ જાતની બુદ્ધિ વગરના માણસ બની રહીશું. અને તેને પરિણામે આપણી પ્રગતિમાં જે ખાલીપો પેદા થયો, તો આપણા માટે કોઈ આદર આપણે ઊભો કરી જ નહીં શકીએ. અને બીજી બાજુ, જે તમે હજારો વરસોથી સર્વત્ર પંકાયેલા તમારા સંસ્કાર વારસા સંગાથે સ્વમાની માણસ બની રહો, તો આ જગતમાં કોઈ પણ તમારી પાસેથી આ શક્તિને હણી શકશે જ નહીં. આપણી માન્યતાઓને તેમ જ આપણાં મૂલ્યોને કોઈ છીનવી શકશે જ નહીં. પરંતુ તેને સાહિત્ય વાટે, માન્યતાઓ વાટે કે પછી ધર્મથી આપણાં સંતાનોને આપી જવામાં આપણે જે ઢીલ કરી, તો મુશ્કેલીઓનો પાર રહેવાનો નથી. અને આ એક જ કારણે વિપુલ કલ્યાણી કહેતા હતા તેમ આપણે વિશેષપણે સક્રિય બનવું રહે છે. હવે પછી આવી સભાભેદકોમાં જઈએ, આવા આવા અવસરોમાં સરીક થઈએ, ત્યારે આપણાં સંતાનોને પણ સાથે લઈ જવાનું રાખીએ. તેમને ય આનંદ લૂંટવા દેવો.

અને મારે એક નક્કર સૂચન પણ કરવું છે : "ઓપિનિયન"ના આ સંકેલો અવસરને શોભાડૂપ સૂચન કરવું છે. જુઓને બ્લેકબર્નથી, લંડનના વિધવિધ ભાગોમાંથી તેમ જ અન્યત્રથી કેટકેટલાં લોકો આ પ્રસંગે એકત્ર થયાં છે. આ બધાં નામો હું વાંચતો રહેતો હતો. આજના પ્રસંગે તે સૌને હાજરાહજૂર સામે જોઈને પોરસાઉ છું. આ સૌને મારે અરજ કરવાની છે : તમે ક્યાંથી આવ્યાં છો,

તમે કેમ અહીં આવ્યાં છો, તમારી માન્યતાઓ અને તમે શું પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છો છો, તે વિશે ઝાઝું નહીં પણ ત્રણચાર પાનાંનું લખાણ કરો. આ લખાણમાં તમારો અનુભવ ભળ્યો હશે. આ મુલકમાં ઉછરીને મોટા થતાં આપણાં સંકેલો સંતાનો માટે આ સરસ મજાનો સંદેશો બનશે. તે સૌ એક દહાડો કહી પણ ઊઠે : 'આહા ..., જુઓને હું કેવા કેવા વારસામાંથી આવું છું, કેવા કેવા આદરણીય લોકોએ જેને સંસ્કારિત કરી છે, તેવી કોમના અમે ય વારસદારો છીએ. આ સઘળું જોઈવાંચીને

અમને જીવન જીવવાની ભારે સરળતા સાંપડી છે.'

અને હવે બીજી બાબત : પીઠ બનવા માટે આપણે અળગાપણાંમાં રાચતાં રાચતાં ઉછરી શકવાના નથી. કોઈ એમ કરી ન જ શકે. અને ગાંધીનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત પણ આ જ હતો : બીજી સંસ્કૃતિઓને આપણી સંગાથે લળવા

ભળવા દઈએ. જે સમય જોડાજોડ ચાલી શકે તેમ નથી અને પુરાણી થઈ ગઈ છે તેવી માન્યતાઓને ઇંડવામાં કોઈ જ હસ્કત રહેવી નહીં જોઈએ. વળી, જે ન્યાયી અને ઉચિત નથી તેવી તેવી વસ્તુઓને આજકાલના સમયકાળમાં ચાલુ રાખવાનું ય બરાબર લાગતું નથી. જોડાજોડ બીજીજી માન્યતાઓ પણ છે. આપણી ચોમેર બીજીજી ધર્મો ય છે. અને તે ધર્મોમાં જે કંઈ ઉત્તમ છે તેનો સ્વીકાર કરવામાં કશું ય ખોટું નથી. કોમ ક્યારે ય બંધિયાર રહી શકે નહીં. સંસ્કૃતિઓ પણ તેમ બંધિયાર રહી ન શકે. અને તેથી તેનો ભય રાખવાની પણ જરૂર નથી. જે કે લોકોને ફેરફારનો ડર રહેતો હોય છે. પરંતુ આટલું તો યાદ રાખવું રહ્યું : વિભાજિત કોમો વચ્ચે આપણે જ્યારે આપણો વ્યવહાર કરતા રહીએ છીએ ત્યારે તેવી સંસ્કૃતિનું સંમાર્જન કરવું ફાયદામંદ બને છે.

કેટલીક વાર હું મૂંઝવણ અનુભવું છું. છેલ્લે અહીં આવેલો ત્યારે વિબરલ ડેમોક્રેટની 'બેટલ-બસ'થી આવેલો. તેને બહાર ખડી રાખી હતી. અને ત્યારે વિપુલભાઈ સામે લેવાને આવ્યા હતા. મેં એમને અમારી બસ દેખાડી હતી. અમારી મક્કસદ પણ સમજાવી હતી. આ ફેરે, લગભગ તેવી જ હાલત છે. ચૂંટણીઓના પડઘમ વાગી રહ્યા છે. અને હું તમને ચૂંટણી પ્રચારમાં હડસેલવાનો જ નથી. લેબર કે કન્સર્વેટિવ પક્ષોને ટેકો આપવાની પણ વાત કહેવાનો નથી. તમે મને સહાયકો કરતા હો, ત્યાં લગી મને સુખશાંતિ છે.

પરંતુ મને આટલું કહેવા દો. મને શેનો મૂંઝારો રહે છે તે જણાવવા દો. હું સંસદમાં (પાલમિન્ટમાં) જ્યારે જ્યારે જઈ છું ત્યારે ત્યારે મને મળેલી આપણી સંસ્થાઓની આમંત્રણપત્રિકાઓ જોઈ લઉં છું. તે જણાવે છે : 'અમે સંસદ ભવનમાં (હાઉસ ઓફ પાલમિન્ટમાં) રામનવમીનો ઉત્સવ મનાવવાના છીએ.' 'અમે સંસદ ભવનમાં ભગવાન કૃષ્ણનો જન્મદિવસ મનાવવાના છીએ.' અને સાંસદો તો સારા મજાના છે, હા, તે લોકો જરૂર આવશે. અને પછી કહેશે : 'જય શ્રીકૃષ્ણ !' મહિલા સાંસદો ય આવશે. કોઈક સાડી પરિધાન કરી આવ્યું હશે અને વળી કેટલીકે ફૂતાસલવાર પહેર્યા હશે. અને તે બધું ફક્ત પંદર મિનિટનું જ ચાંદરાણું જોઈ અનુભવી લેજો.

અને, તેથીસ્તો, મારે તમને પૂછવું છે : આ લોકોને તમારો આત્મા શા સારું વેચી મારો છો ? એક દહાડો તે ખંડમાં હું પણ બીજાં અનેકો સાથે બેઠો હોઈશ. ત્યાં કોઈક પીણું પણ લેવાનું હશે. તે મદિરા ય હોઈ શકે છે. વળતે દિવસે હું પણ ત્યાં હોઈશ અને ખાણીપીણી ત્યાં થતી હશે. ખાણાંમાં પરમાટીની વાનગીઓ ય હોઈ શકે છે. અને પછી આ બીજીજી દિવસે તમે ત્યાં રામની કે પછી કૃષ્ણની સ્થાપના કરો ! અને હું મારી જાતને કોર્યા કરી, પૂછી પાડું છું કે આપણે આપણી જાતને હલકી બનાવી આટલી હદે કેમ ઊતારી પાડીએ છીએ ? આપણી માન્યતાઓનું અને આપણાં મૂલ્યોનું લોકોને પ્રદર્શન કરવું હોય તો પછી આપણે આજના જેવી સભા યોજીને આપણી વચ્ચે જ તેમને કેમ તેડાવતા નથી ? સાંસદોને તેમ જ બીજાંઓને આવવા દઈએ અને આપણે આપણા સમાજમાં શું શું કરીએ છીએ તે તેમને નિહાળવા દઈએ. પરંતુ આપણે આજ જે રીતે આપણી માન્યતાઓને પ્રદૂષિત કરીએ છીએ તેમાંથી સરિયામપણે હટી જવું જ જોઈશે.

અને વળી, મને શરમ પણ છૂટે છે કેમ કે આપણે હજુ સુધી આ મુલકની રાજકીય તાકાતને પામી શક્યા જ નથી. કોમ તરીકેની આપણી ક્ષમતાઓને પણ સમજી શક્યા નથી. સાર્વત્રિક ચૂંટણીઓ ઝાઝે દૂર નથી. યાદ રાખીએ, આવતાં પાંચ વરસ લગી આપણાં જીવનને જે અસરકર્તા બાબતો છે તે વિશે ઉમેદવારોને સવાલ કરતા થઈએ. તે બાબત આ લોકો શું શું કરવા ધારે છે તે વિશે સ્પષ્ટપણે પૂછવાનું રાખીએ. આ દેશમાં માનુભાષાનાં શિક્ષણની જોગવાઈ માટે શી શી સગવડ વ્યવસ્થા તે કરવા માગે છે તે વિશે ય પડપૂછ કરીએ. આપણાં મૂલ્યો તેમ જ આપણી માન્યતાઓને સહાયક હોય તેવી તેવી બાબતોની તેમ જ તેની સાંચવણ માટેની જોગવાઈ વિશે ય પૂછપરછ કરીએ. આજની જ વાત લઈએ. રાજકીય પક્ષોના પ્રવક્તાઓના નિવેદન બહાર પડ્યાં છે. તે લોકો અર્થતંત્ર વિશે ચર્ચાવિચારણા કરવા માગે છે, અને આપણને તેની સામે કોઈ વાંધાવચકા નથી. વાજબીપણાં બાબત તે લોકો વાતચીત કરવા માગે છે, તો આપણને તે અંગે ય કોઈ તકરાર નથી. તેમને કરવેરા વિશે રજૂઆતો કરવી છે, તો તે બાબત પણ આપણને મુશ્કેલીઓ નથી. પરંતુ તે લોકો આપ્રવાસ / દેશાંતર (ઈમિગ્રેશન) બાબતની પણ વાત કરવા માગે છે. અને જેવી આ

બાબત આવે છે કે તેમાં લોકોની લાગણીઓ ઉછેરાર્થ જવાના દાખલાઓ જોડાઈ જાય છે. વસાહતીઓના ફાળાની વાત, તમે અને હું જે સહાયકો આપીએ છીએ તેને ઠેકાણે લોકોનાં ઉછેરાર્થને પ્રાધાન્ય આપી દેવામાં આવે છે. બહારના લોકો આવીને મૂળ પ્રજાની રોજગારી આંચકી લે છે તેવી તેવી વાતો તેમાં આવી પડે છે. તો આ વિશે સાવચેત બનીએ.

ભૂતકાળમાં તમને આવી તકો પ્રાપ્ત થઈ હશે તેવી હું આશા રાખું છું. અને આવી રજૂઆતોવાળા આ દેશમાંના મારા અગત્યના બે ભાષણોના અનુવાદો વિપુલભાઈએ કરીને ગુજરાતીમાં આપ્યા છે તે બાબત યાદ કરીને એમના પ્રત્યે જાહેરમાં ઋણભાવ વ્યક્ત કરી લઉં છું. આમાંનું એક બિડલા વ્યાખ્યાન હતું અને બીજું, બીલીમોરિયા વ્યાખ્યાન હતું. અને એમણે શબ્દશઃ ભાષાન્તર કરેલું છે. મેં તે ભાષણો કરેલાં તેથી અને હું કોઈ મોટો માણસ છું તેવી માન્યતાના તોરમાં નહીં જ નહીં, પણ તેમાંના મુદ્દાઓ બાબત જ તેને ફેર વાંચી જવાની હું ભલામણ કરું છું. આ દેશમાં આપણી વસાહતના વિકાસ માટે જે તર્કબદ્ધ બાબતો છે તેનો તેમાં ઉલ્લેખ પણ છે. તેમાંના વિચારોને આગળ લઈ જવાને માટે તમને મારે અનુરોધ કરવાનો છે. અને જે તમે આમ કરવાનું રાખશો નહીં, તો મને લાગે છે કે આપણે સાંકડા વાડામાં જ વ્યવહાર કરતા રહીશું. અને પછી તેનાથી કોઈ જ અસર ઊભી કરી શકાશે જ નહીં. અને આપણે આવી આવી હાલત ફિજી માંહેના આપણાં દેશબંધવોમાં ય જોઈએ છીએ. પૂર્વ આફ્રિકામાં યુગાન્ડા જેવા દાખલાઓમાં પણ તેનો આપણને અનુભવ થયેલો છે. ફરી એક વાર આવી ભૂલ આપણે હવે કરવી નથી.

"ઓપિનિયન"ના આ સંકેલો અવસરે આ રીતે 'રોલર-કોસ્ટર' પ્રવાસ કરવાની તક મેં ઝડપી લીધી છે. અને, વિપુલભાઈ, તમે જાણો છો, કંઈ કેટલાકોએ પોતાના આત્મા વેચી માર્યા છે. તમે તેમ થવા દીધું જ નથી. તમે તેમ ક્યું જ નથી. અને આપણે કોઈ એક દાખલો લેવા ઈચ્છતા હોઈએ તો આ અહીં, એક છે જ. પોતાની માન્યતાઓ અને પોતાનાં મૂલ્યો સાથે એમણે કોઈ ચેડાં થવા દીધાં નથી. વિપુલ કલ્યાણીને પૈસા વાટે ખરીદી શકાય તેમ છે જ નહીં.

વારુ મને માફ કરજો. અપેક્ષા કરતાં મેં થોડોક વિશેષ સમય લઈ લીધો છે. હું બેસી જવાની રજા લઉં તે પહેલાં મારે એક ફરજ અદા કરવાની રહે છે. આ ખંડમાં દિલીપ કવિ નામના એક સદ્ગુણ બિરાજમાન છે. તે મને કહેતા હતા, વિપુલભાઈ કોઈ પ્રકારની ભેટ સ્વીકારવાના નથી. અને તેમ છતાં તે એમને આ ભેટની નવાજીશ કરવા ઈચ્છે છે. તેમણે ભેટની મને સમજણ આપી. જવાબમાં મેં તેમને સધિયારો આપ્યો, હા, વિપુલભાઈ ભેટ નહીં સ્વીકારે, પણ આ તો જરૂર સ્વીકારશે. કેમ કે આપણે એમને ભેટ આપતા નથી, વધુ લખવાને યાનક આપીએ છીએ. આ ત્રણ પેનોનો સંપુટ છે. અને વિપુલભાઈ લખવાનું બંધ ન કરે અને સતતપણે લખ્યા જ કરે તેવું આલ્વાન કરીને, તેમના વતી, આ પેનોનો સંપુટ હું વિપુલભાઈને ભેટ ધરું છું.

તો હવે ક્ષમાદૃષ્ટે જોજો. ... મને અહીં બોલાવવા માટે હું તમારો આભારી છું. અને એમના અનેક ફાળાઓ વિશે રજૂઆતો કરવાની વિશેષ તકો આપણને ભવિષ્યમાં મળી રહે તેમ આશા ય કરું છું. બીજી પાસ, આ ખંડમાં અનેક વડીલો છે તેમના ય અનેકવિધ ફાળાઓની પણ આપણે કદર કરવાની છે. આ ખંડમાં થયેલા વાદ-સંવાદને આપણે આપણી કોમ વચ્ચે ય લઈ જવાની તાતી જરૂર છે. આપણી કોમને મહાત્મા ગાંધીની દેણગીનું સ્વાભાવિક ભારે ગૌરવ છે. કોમને આપણાં મૂલ્યો તેમ જ આપણી માન્યતાઓ, ધર્મ અને વિવિધતાઓનું ગૌરવ છે. અનેક પ્રકારની વિવિધ ભાષી જનતાઓ અને કોમોના દેશ અંગે ભારત માટે આપણને ગૌરવ છે. અનેક લોકોનું આદાનપ્રદાન જેમ ત્યાં થયું છે, તેમ અહીં પણ થયું છે. તેનાથી આપણી સંસ્કૃતિનું નૂર વધ્યું જ છે. આ બધી વસ્તુઓ બાબત મને ગૌરવ છે. તમને ય હજો. અને ભલેકર્મ અને ચોપાસના લોકોને હું જોઉં છું અને સમજાય છે કે તેમણે કેટલો મોટોમસ્સ ફાળો આપવાનો રાખ્યો છે. અને હું જ્યારે 'ભારતીય' શબ્દનો વપરાશ કરું છું ત્યારે હકીકતમાં, ધર્મનિરપેક્ષતાની (સેક્યુલરિઝમની) જ હું વાત કરું છું. આ અગત્યની બાબત છે. તેથી આપણે દરેક આપણી માન્યતાઓ અને આપણાં મૂલ્યોમાં શ્રદ્ધા કેળવીએ તે જ માત્ર આવશ્યક છે. આભાર

(૨૮ માર્ચ ૨૦૧૦ના "ઓપિનિયન"ના સંકેલો) કાર્યક્રમ વેળા, અતિથિ વિશેષ તરીકે આપેલા મૂળ અંગ્રેજી વક્તવ્યનું ગુજરાતી રૂપાંતર. રૂપાંતરક - વિપુલ કલ્યાણી)

[House of Lords, LONDON SW1A 0PW, U.K.]

અમારા યજમાન અનુલ સવાણીને અમને રશિયા-દર્શન કરાવવાના ભારે ઓરતા. અને એમણે, યાસ્નયા પોલ્યાનાના પ્રવાસ પહેલાં, રવિવાર, ૨ સપ્ટેમ્બર અને સોમવાર, ૩ સપ્ટેમ્બરના બે દિવસનો એક કાર્યક્રમ, ઠાવકાઈએ, આગોતરો ઘડીને રાખેલો. કુદ્દસિયાબહેનની માંદગીને કારણે એ ખુદ સંગાથે રહી શકે તેમ હતા જ નહીં. આથી એમણે એમનાં બે કર્મ સહોદરોને - તરુસાખ્યાત ફ્રેન્ડ્સ ઓવ્ ઈન્ડિયા ક્લબ'નાં લ્યુદ્મિલા સાવેલ્યેવાને તથા 'રાટૂગા' પ્રકાશનમાંનાં જૂનાં સાથી, માર્ગરિતા તારવેર્દોવાને - સોંઢ્યાં. અને આમ આ બંને જાજરમાન બાનુઓ સંગાથે પ્રકાશ ન. શાહ અને વિપુલ કલ્યાણીની સવારી ઉપડી મોસ્કોની ઉત્તરે, બોલ્ડિક સમુદ્રમાં આવ્યા ફિનલેન્ડના અખાતમાંના જગપ્રસિદ્ધ બંદરી શહેર સેન્ટ પીટર્સબર્ગ તરફ.

મધરાતની ટૂરને હતી. અનુલભાઈ અમને મેટ્રો વાટે વોળાવવા આવેલા. મોસ્કોના પ્રસિદ્ધ લેનિનગ્રાદ્સ્કી રેલવે સ્ટેશન પાસે લ્યુદ્મિલાબહેન

ઓ રશિયા ! આ રશિયા !!

અને માર્ગરિતાબહેનને અમારો હવાલો સુપ્રત કર્યો અને એ પરત થયા. ઘણું કરીને આ 'રેડ એરોઝ' ટૂરને હતી. આઠેક કલાકનો પ્રવાસ હતો અને આશરે ૬૫૧ કિલોમીટરનું અંતર હતું. રેલવેનો સરસ કમ્પાર્ટમેન્ટ હતો. સૂવાની સરસ મજાની સોઈસગવડ હતી. અને અમે થાક્યાંપાક્યાં હોવાને લીધે સીધા જ પરવાર્યા. રાત્રીને કારણે બારીઓની બહાર, પેલી કોરે, તો અંધારપટ જ હતો. અને તેથી, સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યનો લહાવો લઈ શકાય તેમ હતું જ નહીં. વળી, સવારે આઠ વાગ્યે સેન્ટ પીટર્સબર્ગના મોસ્કોવ્સ્કી રેલવે ટર્મિનલના સ્ટેશને ઉતરવાનું હતું. સવારે ઊઠતાં ભેર પાકો કોન્ટિનેન્ટલ નાસ્તો કરી શકાય તેવી અને તેટલી સામગ્રી દરેક ઉતારુને આગોતરી અપાઈ હતી. સાથે વર્તમાનપત્ર અને બીજું સાહિત્ય પણ હતું. એ સઘળું સંગાથે બગલમાં ધાલી લઈ, અમારી સવારી મોસ્કોવ્સ્કી રેલવે ટર્મિનલથી બહાર નીકળી, સડસડાટ, સેન્ટ પીટર્સબર્ગ નામે ભવ્ય નગર આવી ઊભી.

પાટનગર મોસ્કો અને સેન્ટ પીટર્સબર્ગ વચ્ચેની આ રેલગાડીનો ૧૮૫૧માં આરંભ થયો હોવાનું જાણવા મળે છે. કેટલીક રેલગાડીઓને આ દોડભાગ સારુ આશરે ચારેક કલાક તો કેટલીકને નવેક કલાક સુધીનો ગાળો થતો હોય છે. જે કે આજકાલ આ માર્ગે 'સેપ્સન' નામે નવી રેલગાડીને દાખલ કરવામાં આવી હોવાનું સાંભળવા મળ્યું છે, જે કલાકે ૨૯૦ કિલોમીટરની ઝડપે દોડે છે.

વારુ, લ્યુદ્મિલાબહેને તેમના ભત્રીજા એન્ડ્રીયાવોને તેડાવી ઉતારે પહોંચાડવા સારુ મોટરકારની સગવડ કરી રાખેલી. અને અમે હળવાશે આમ વાસિલિયેવ્સ્કી ઓસ્ત્રોવ નામક વિસ્તારમાંના ઉતારે પહોંચ્યાં. ઓગણીસમી સદીમાં બંધાયેલાં મકાનોનો તે મહોલ્લો હતો. બારમી ગણી. તેમાં ૩૩મું મકાન અને પાછો તેમાં ય ફ્લાણા ફ્લાણા નંબરનો ફ્લેટ. અમદાવાદની પોળો જેવો જાણે કે માહોલ. તેમાં આ બંને બાનુનાં પરિચિત એમ્મા આન્ડ્રેયેવના વાર્તાન્યાન નામે એક બાનુ વસે. તેમના ભાતીજાળ નિવાસસ્થાને અમારો ઉતારો હતો. એમ્માબહેને અમારું ભાવભર્યું સ્વાગત કર્યું. એમ્માબહેનને અંગ્રેજી સારું આવડે એટલે વાતચીતની ભારે સુગમતા હતી. વ્યવસાયે તે દાક્તર છે. એક રૂસી વિદ્વાન આઈવન પેત્રોવિચ પાવલોવના નામે સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં એક શૈક્ષણિક સંસ્થા ચાલે છે તેમાં એમ્માબહેન કામ કરે છે. ઔપચારિકતા પત્યા કરે, અમે નિયત કર્યા ઓરડામાં જઈ સરસામાન મૂક્યો. હળવા થયાં. એમ્માબહેને અમારે સારુ સરસ મજાનો શાકાહારી નાસ્તો તૈયાર કરી જ રાખ્યો હતો, તેને ન્યાય આપ્યો. અને પછી, તાજાંમાજાં બની, લ્યુદ્મિલાબહેનની આગેવાનીમાં, પગપાળા તેમ જ જાહેર પરિવહનનાં બસ ને મેટ્રો સરીખાં સાધનો વાટે, સેન્ટ પીટર્સબર્ગને સર કરવા નીકળી પડ્યાં.

ગિરીશભાઈ પંડ્યા અને નીતિનભાઈ કોઠારીના 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' ખંડ ૨૨માંના અધિકરણ અનુસાર, 'આ શહેરનાં ત્રણ નામો છે : ઝાર પિટ્ર પહેલાએ ૧૭૦૩માં આ શહેર સ્થાપેલું ત્યારે તેણે તેને સેન્ટ પીટર્સબર્ગ નામ

આપેલું. રશિયાએ જર્મની સામે યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું તે પછી ૧૮૧૪માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે આ નામ બદલીને પેટ્રોગ્રાડ રાખવામાં આવેલું. દેશના ઉચ્ચ સત્તાધારીઓએ તેને પીટરના શહેર તરીકે ગણાવેલું અને તે રીતે તેનો અનુગ [suffix] કાઢી નાખેલો. ૧૯૨૪માં સોવિયેત યુનિયનની સામ્યવાદી સરકારે સોવિયેત સામ્યવાદી પક્ષના સ્થાપક લેનિનના માનમાં તેનું લેનિનગ્રાડ નામ રાખ્યું. ૧૯૯૧માં સોવિયેત યુનિયનના ભાગલા પડ્યા. સેન્ટ પીટર્સબર્ગ નામ રાખવાની લોકલાગણીને માન આપીને ૧૯૯૧ના સપ્ટેમ્બરમાં ત્યાંની સરકારે તે નામ પાછું રાખ્યું.'

સને ૨૦૦૭ના પ્રાપ્ય આંકડાઓ અનુસાર, ૧,૪૩૯ ચોરસ કિલોમીટર

વિસ્તારમાં પથરાયા સેન્ટ પીટર્સબર્ગની કુલ વસ્તી ૪૫,૬૮,૦૦૦ની હોવાનો અંદાજ છે. આ જગપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક મહાનગર સેન્ટ પીટર્સબર્ગનાં અનેક મહાલયોને, પરાપૂર્વના વારસા

લેખે, ભાવિને સારુ, સાંચવાણ કરવાની 'યુનેસ્કો' પુરસ્કૃત ઐતિહાસિક યાદી પર પણ મૂકવામાં આવ્યાં છે.

'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'ના ટાંક્યા આ અધિકરણ અનુસાર, 'શહેરનો મધ્યભાગ નેવા નદીના દક્ષિણ કાંઠે આવેલો છે. આ વિભાગમાં શહેરનો મુખ્ય ધંધાદારી વિસ્તાર અને જાણીતી ઈમારતો આવેલાં છે. બારોક-ક્લાસીસી અને નવપ્રશિષ્ટ ક્લાસીસીવાળાં સ્થાપત્યો અહીં જળવાયેલાં નજરે પડે છે; અર્વાચીન સ્થાપત્યો પણ અહીં બાંધવામાં આવેલાં છે, જેને હવે હર્મિટેજ મ્યુઝિયમમાં ફેરવવામાં આવેલ છે તે ઐતિહાસિક ખ્યાતિ ધરાવતો વિન્ટર પેલેસ (૧૭૬૨) હજી શહેરના મધ્ય ભાગમાં ઊભો છે. અહીંથી થોડે અંતરે આવેલું દાલ્મેટિયાના સેન્ટ ઈસાકનું કેથીડ્રલ તેના ઊંચાઈવાળા દળદાર સોનેરી ધૂમટને કારણે શહેરની આકાશરેખાને આંબી જાય છે. શહેરના મધ્ય ભાગમાં જૂનાં નિવાસસ્થાનો છે. બહારના ભાગોમાં હવે નવા આવાસી ફ્લેટ બંધાયા છે. પશ્ચિમ વિભાગ ઔદ્યોગિક વિસ્તારમાં વિકસ્યો છે. પાવલોવ્સ્ક, પેટ્રો દ વોરેન્સ અને પુશ્કિન જેવાં પરાંમાં અઢારમી સદીમાં બંધાયેલાં ઘણી સુવિધાઓ ધરાવતાં આરામદાયક મહાલયો જોવા મળે છે. તે તેમની સ્થાપત્યશૈલી માટે ખૂબ જાણીતાં બનેલાં છે. આ મહાલયો ઝારના વખતમાં શાસકોનાં ઉનાળુ નિવાસસ્થાનો બની રહેતાં. આજે તેમને પ્રવાસીઓ માટેનાં વિહારધામોમાં ફેરવવામાં આવેલાં છે.'

હર્મિટેજ મ્યુઝિયમની પછીને, ચોકમાં, (ડાબેથી) માર્ગરિતાબહેન, પ્રકાશભાઈ, લ્યુદ્મિલાબહેન અને વિપુલ કલ્યાણી

અમારો પહેલો પડાવ નેવા નદીને કાંઠે, ટ્રોર્નસોવાઈઆ નાબિરિઝ્નાયા નામે વિખ્યાત માર્ગની પડખે, વિશાળ પટમાં પથરાયા 'વિન્ટર પેલેસ' હતો. ૧૭૫૪ અને ૧૭૬૨ની વચ્ચેના ગાળામાં આ વિન્ટર પેલેસ બાંધવામાં આવ્યો હતો. લીલા અને સફેદ રંગમાં સોહતી, બારોક શૈલીમાં બંધાઈ આ મહાકાય ઈમારતને ૧,૭૮૬ દરવાજા, ૧,૯૪૫ બારીઓ તેમ જ ૧,૦૫૭ જેટલાં

એકમેકથી ચડિયાતા ભવ્ય ઓરડાઓ અને ખંડો છે. ૧૭૬૦ પછીના ગાળાથી, રશિયાના કાનીલ શિયાળા દરમિયાન, રૂસી ઝારો આ મહેલમાં વાસ કરતા હતા, તેમ જાણવા મળે છે. આ નગરનું આ મોટુંમસ્ત આકર્ષણ છે. આ મહેલમાં 'હર્મિટેજ મ્યુઝિયમ' ઊભું કરવામાં આવ્યું છે અને દર વરસે ગણ્યાં ગણાય નહીં અને વિણ્યાં વિણાય નહીં તેટલેટલાં સહેલાણીઓ તેની મુલાકાતે આવે છે. અલબત્ત, આ સંગ્રહાલય રશિયાનું સૌથી મોટું અને સમૃદ્ધ સંગ્રહાલય છે. એ તો ઠીક, પણ તે સાથે સાથે જગતનું ય એક ખૂબ સમૃદ્ધ અને વિશાળ સંગ્રહાલય હોવાનું ય માન ખાટે છે. જર્મનીના શહેર બર્લિનમાંથી, ૧૭૬૪ના અરસામાં, કેથરિન મહાને ૨૨૫ જેટલાં તૈલચિત્રોની ખરીદી કરેલી ત્યારથી આ સંગ્રહાલયનો આરંભ થયો કહેવાય છે. આજે અહીં ૩૦ લાખથી વધારે સામગ્રીઓ સંગ્રહાયેલી હોવાનો એક અંદાજ છે. અહીં પશ્ચિમ યુરોપીય કળાકારીગરીનો અગત્યનો વિભાગ છે જે સોએક ઓરડાઓમાં વિસ્તરેલો છે. તેરમી સદીની પણ કેટલીક સામગ્રીઓ તેમાં સામેલ છે. પ્રાચીન કળા અને સંસ્કૃતિનો ય વિભાગ છે. તેમાં ગ્રીક સભ્યતાની તેમ જ ઉત્તરીય 'બ્લેક સી' વિસ્તારની સામગ્રીઓ આમેજ છે. ૧૧ી, પૂર્વીય યુરોપીય અને સાઈબિરિયા બાબતનો ય વિભાગ છે. રૂસી સંસ્કૃતિને આવરતો ય વિભાગ છે. અને પૂર્વના દેશોની કળાકારીગરીને ય દબદબાભર્યું સ્થાન અપાયું છે. આને સારુ આશરે ૭૮ ઓરડાઓ ફાળવવામાં આવ્યા છે. દુનિયા ભરના સિક્કાઓ અને ચંદ્રકો ય જોવા સોંપડે છે. કહે છે કે અહીં આવી ૧૧,૧૫,૦૦૦ જેટલી સામગ્રીઓ હશે.

સને ૧૯૨૫થી અહીં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. તેને સારુ હાલ ૧૨૮ કર્મચારીઓ રખાયાં છે, જેમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરેલાં તજજ્ઞોનો ય સમાવેશ છે. દર સાલ અહીં ૨૫,૦૦૦થી પણ વધારે કાર્યક્રમો યોજાય છે જેમાં ૭૦૦ જેટલાં વ્યાખ્યાનો સામેલ છે. ૧૧ી, આ સંગ્રહાલયનું પુસ્તકાલય પણ જગવિખ્યાત છે. તેમાં સંગ્રહસ્થાનને લગતા જે તે વિભાગોને કેન્દ્રિત કરતા સાત લાખથી વધારે ગ્રંથો મૂકાયા છે. મૂલ્યવાન દસ્તાવેજો અને મેળવવી મુશ્કેલ બને તેવી અપ્રાપ્ય ચોપડીઓની સંખ્યા પણ દસેક હજાર ઉપરની થવા જાય છે. આ સંગ્રહાલય ૧૧ી શૈક્ષણિક સંસ્થા પણ છે અને તેમાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. આને સારુ પંદરેક કર્મચારીઓ રોકવામાં આવેલાં છે, જેમાં છ જેટલાં 'ડોક્ટર ઓવ ફિલોસોફી'નાં ડિગ્રીધારીઓ છે.

આ વિન્ટર પેલેસ પાસેના વિશાળ ચોકમાં વચ્ચે એક મસ્ત ઊંચો એલેકઝાન્ડર સ્થંભ છે. તેની ઊંચાઈ આશરે ૪૭૫ મીટર જેવડી હોવાનો અંદાજ છે. આ રણિયામણા સ્થંભ ઉપરાંત અહીં લશ્કરી વડા અધિકારીનું દર્શતર પણ આવેલું છે.

આટઆટલી દડમજલ કાપી તો ખરી, પરંતુ અમે તો થાકી ગયેલાં. થાક ઉતારવાનું એક ઓસરિયું લ્યુદ્મિલાબહેન કને હતું જ ૧૧ી. અમારાં આ નેતાએ

આગોતરો ફેસલો કરી રાખેલો. આ વિસ્તારમાં વિરલ હોય તેવી 'તાન્દૂરી નાઈટ્સ' નામે એક ભારતીય રેસ્તોરોમાં અમને બપોરનું ખાણું લેવા લઈ ગયાં. અમે ચારેયે પેટપૂજ કરી, અને માથે મસાલા ચા ! વાતોના ગયેટામાં ખોવાઈ જઈએ તે પહેલાં બપોર પછીના પ્રવાસના દોર સાંધી લીધા. આથી, અમે પીટરહોફ ભાણી જવાને નીકળ્યાં. જે આશરે પચાસેક મિનિટનો ફાંસલો હતો.

મહાન પીટરે ૧૭૧૦ના અરસામાં ફિનલેન્ડના અખાતને કિનારે, ગ્રામ્યવિસ્તારમાંના આ ભવ્ય મહાલયની રચના કરાવેલી. આશરે એક હજાર હેક્ટર વિસ્તારની આ પાથરણને 'રૂસી વર્સાઈલ્સ' તરીકે ય ઓળખવામાં આવે છે. આ સ્થળે અનેક મહેલો, એકમેકથી ચડિયાતા સંખ્યાબંધ ઉદ્યાનો, જોતાં આંખ ઠરે તેવી સૌમ્ય પ્રતિમાઓ, નયનરમ્ય કુદરતી દૃશ્ય ખડું કરે તેવી વિધવિધ રચનાઓ વગેરે વગેરે ઊભાં કરવામાં આવેલાં છે. અહીં ૨૦૦થી વધારે પ્રકારના વિવિધ નાનામોટા ફૂવારાઓની રચના કરાઈ છે. મહેલોમાં નયનરમ્ય તૈલચિત્રોનું

કાયમી પ્રદર્શન પણ છે. જગતના ઉત્તમ ઉદ્યાનોમાં આ પીટરહોફના બગીચાઓની ગણના થાય છે. તેના મહાકાય એલેકઝાન્ડ્રીઆ પાર્કમાં નિરાંતે લટાર મારવાની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ સમગ્ર રચના ઊભી કરવા માટે, કહેવાય છે કે, ૫,૦૦૦ સૈનિકોએ અને અસંખ્ય ગુલામોએ પરિશ્રમ ઊઠાવેલો. તેની સંપૂર્ણ રચનાને સારુ આશરે તેર વરસનો સમય લાગેલો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વેળા જર્મનીએ આ જગ્યાને ખેદાનમેદાન કરવા બોમ્બવર્ષા કરેલી. પરિણામે અહીં આજ લાગેલી, પરંતુ ૧૯૫૦ના અરસા દરમિયાન, સંચવાયેલા અનેક ફોટાઓને જોઈ જોઈને આ સમગ્ર વાટિકાને હવે ફેર નવપલ્લવિત કરવામાં આવેલી છે.

વચ્ચે વચ્ચે વરસાદ આવી જતાં અમે થોડાક ભીંજ્યાં પણ હતાં. અમારી પાસે છત્રી હતી પણ હવાની આડેધડ વાછટમાં તે ઝાઝું કામ આપતી નહોતી. અને એવી જ હાલતમાં અમે ઉદ્યાન ખુંદ્યા અને મહેલો ફરી વળેલાં ! સાંજ ઢળવામાં હતી. હજુ ઉજાશ હતો એટલે સમયનો કસ કાઢી લેવાનો અમારાં આગેવાનનો મનસૂબો જાહેર થયો. ઘેર જતાં જતાં રસ્તામાં પડતાં એક જૂનાં જાજરમાન દેવળની મુલાકાતે અમને તે લઈ ગયાં. અમે થાકેલાં હતાં. અમારા પગ કઘ્યામાં હતા જ નહીં; પરંતુ

કન્યકા અને ચંબુ : કેથરિન પાર્કમાં આવ્યું એક અદ્ભુત કાંસ્યશિલ્પ. ચંબુ માંહેથી દડદડતાં જળનો ફૂવારો સર્જનું આ નયનરમ્ય શિલ્પ સન ૧૮૧૬ દરમિયાન પી. સોકોલોવ નામના શિલ્પીએ ઘડેલું.

વિદ્રોહમાં દાખલ થવાનું નામ પગે લીધું નહીં. બાકીસાકી, ત્રણ અનુયાયીઓમાંથી આવો બળાપો કાઢવાને સારુ માર્ગરિતાબહેન સૌથી વિશેષ બોલકા સાબિત થયાં. તેમનો વિરોધ નોંધાતો દેખાયો. પ્રકાશભાઈ પણ તેમની તરફદારીમાં ઝોકા લઈ રહ્યા હતા. હું અવઢવમાં જ રહ્યો ! પણ કશી ય મચક આપે તો તે લ્યુદ્મિલાબહેન નહીં ! સેન્ટ પીટર્સબર્ગનું સઘળું ઉત્તમ અમને દેખાડવાની તેમને સ્વાભાવિક હોંશ હતી. અને તેને માટે તે સતત કૃતનિશ્ચય જ રહ્યાં. એક, તે ખુદ સેન્ટ પીટર્સબર્ગનું સંતાન અને તેને સારુ પૂરેપૂરાં મગરૂર. બે, માની ન શકાય તેટલાં ભારતપ્રેમી. આ બે ભારતીયો પ્રત્યે ય પારાવાર લાગણીઓ ઉઘાળા મારે. તેથીસ્તો, તેમના જોરસા સામે અમારી જીત થવી જ મુશ્કેલ બની રહી.

મોડી સાંજે, થાકેલાંપાકેલાં સૈનિકોની અદામાં, અમે ઉતારે ઘસડાતાં પહોંચ્યાં. અમે તો આગેવાનની સામે વિદ્રોહ જાહેર કરવાની શરત બકવામાં રચાંપચ્યાં હતાં. પણ લ્યુદ્મિલાબહેન જેનું નામ. તેમણે અમને દરેકને મહાત કર્યાં અને જીતી પણ લીધાં. અને પછી, એમ્માબહેને રાંધી શાકાહારી વાનગી ધરાઈ ધરાઈને અમે આરોગી. ફળફળાદિ, સૂકો મેવો, કોફીની ચૂરકી વચ્ચે અમે સૌ વાતે વળગ્યાં. એમ્માબહેન વિશે, તેમનાં કામ વિશે જેમ વાતો થઈ, તેમ માર્ગશિતાબહેને પણ પોતાની ચોમેર પરિસ્થિતિવસાત્ ઊભી કરાયેલી જડબેસલાક દીવાલની રાંગ અમને તોડવા દીધી. તેમણે ખચકાતાં મને ય પોતાની ઉપરછઠ્ઠી ઓળખ અમને આપવા દીધી. એમ્માબહેન વ્યવસાયે દાકતર છે. તેમના પતિ અવસાન પામ્યા છે. અને તેમને ત્રણ સંતાન છે : બે દીકરીઓ અને એક દીકરો. દીકરો અમેરિકા સ્થાયી થયો છે. તેમની એક દીકરી ચેક પ્રજાસત્તાકમાં વસે છે; જ્યારે બીજી, યાના, બેંક દાયકા જેવડા સમયથી અમદાવાદમાં વસે છે અને બ્રહ્માકુમારી રાજયોગ સંસ્થા સાથે સંકળાયેલી છે. આ ત્રિપુટી બહેનો સંગાથે મોડે સુધી વાતમાં પરોવાયેલાં રહ્યાં. વાતચીતનો કેફ અમને પ્રસન્નચિત્ત કરતો રહ્યો. બીજી પાસ, થાક હતો; આડા પડવાની જરૂરત પણ હતી. અને આથી અમે પરવાર્યાં ... દા ... દા ... દા ... ! ... આ અમારા સ્થાનિક યજમાન એમ્માબહેનનો સહજ રાજીપો વ્યક્ત કરતો ઉદ્ગાર હતો. કેમ કે વળતી સવારે અમારે પુશ્કિન જવાનું હતું. પુશ્કિનનાં માળિયે સંઘર્ષો પુસ્તકોનાં દર્શન કરાવવા એ જે સંક્રુતિથી ઘોડી પર ચડી ગયાં કે અમને થયું, દા... દા... દા...! પણ એમનો રણકો ક્યાંથી લાવવો. વહાણું વાયું. અમારી પણ સવાર પડી. પરવારી સ્વસ્થ થયાં. પેટ છલોછલ ભરીને નાસ્તો કર્યો. એન્ડ્રીયાવો દસ વાગ્યા સુધીમાં આવી રહ્યા. અમે ગાડીમાં ગોઠવાયાં. અને દસને સુમારે અમે પુશ્કિનની વાટ પકડી. સેન્ટ પીટર્સબર્ગના

સેન્ટ પીટર્સબર્ગનું જગપ્રસિદ્ધ સેન્ટ આઈઝાકનું કેથીડ્રાલ. સેન્ટ પીટર્સબર્ગની મહાનગરપાલિકા શાસન દ્વારા લેવાયેલી આ બહુ જ સરસ છબિ ઈન્ટરનેટી ખજાનાનો જ પ્રતાપ છે.

તાબા હેઠળ, આશરે ૨૪ કિલોમીટરને અંતરે, શહેરના મધ્ય ભાગથી દક્ષિણ દિશામાં, પુશ્કિન આવેલું છે. રૂસી ઝારે, ૧૮મી સદી વેળા, આ ઉનાળુ મહાલયની રચના કરાવેલી. અહીંના એલેક્ઝાન્ડર મહેલમાં રશિયાના છેલ્લા ઝાર નિકોલસ બીજા અને તેમનો પરિવાર વસતા હતા. ઓક્ટોબર ક્રાંતિ બાદ, કેથરિન મહેલને તો મ્યુઝિયમમાં ફેરવવામાં આવેલું છે. ૧૯૩૭ના અરસામાં, મહાન રૂસી સાહિત્યસ્વામી એલેક્ઝાન્ડર પુશ્કિનના અવસાનની શતાબ્દી આવતી હતી. એ

અહીંની શાહી વિદ્યાપીઠ(ઈમ્પિરિયલ લાઈસિયેમ)માં ભણ્યા હતા. તેથી તેમના સ્મરણમાં, 'દેસ્કોય સેલો' નામના આ ગામનું 'પુશ્કિન' નામાભિકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

પુશ્કિનનો કેથરિન મહેલ જગપ્રસિદ્ધ છે. બારોક કળાશૈલીમાં કંડારાયેલો આ મહેલ આપણને આભા કરી મેલે છે. આ મહાલય ૭૪૦ મીટર લાંબો છે અને તેનું દૃશ્ય ખરેખર આલ્લાહક છે. આ મહેલનો 'એમ્બર રૂમ' જોનારને ચિત્ત કરી કાઢે તેવો ઝળાંહળાં છે. બીજા યુદ્ધ વેળા આ મહેલને પણ નુકસાન સહન કરવું પડેલું. તેના પરાપૂર્વ રંગઢંગમાં, હવે, સને ૨૦૦૩થી, તેને લાવવામાં આવ્યો છે. મહાલયો ઉપરાંત અહીં સોફિયા કેથીડ્રલ પણ આવેલું છે. ગામમાં આ સિવાય બીજાં કેટલાંક દેવળો છે. આજે રૂસી પરંપરાવાદી ખ્રિસ્ત દેવળોની બોલબાલા અહીં પણ જોવા મળે છે.

સેન્ટ પીટર્સબર્ગ રૂસી સાહિત્યનું એક અગત્યનું કેન્દ્ર પણ છે. ઘણા જાણીતા રૂસી લેખકોએ તેમનાં લખાણોમાં એક પરિસર તરીકે આ શહેરને મહત્વનું સ્થાન આપેલું છે. આ લેખકોમાં એલેક્ઝાન્ડર પુશ્કિન, ડિયોદોર દોસ્તોયેવ્સ્કી અને એન્ડ્રી બેલીનો સમાવેશ થાય છે. આ પુશ્કિન ગામે, સાહિત્યકાર પુશ્કિનનું એક જાણીતું સંગ્રહાલય પણ છે. રશિયાનું જૂનામાં જૂનું, સાહિત્ય અંગેનું સંગ્રહાલય અહીં પુશ્કિનમાં છે. અને તે એલેક્ઝાન્ડર પુશ્કિનને કેન્દ્રમાં રાખીને ઊભું કરાયેલું સંગ્રહાલય છે. તેની રચના સને ૧૮૭૯માં થયેલી. અને તેને શાહી વિદ્યાપીઠ સાથે સાંકળી લેવામાં આવ્યું છે. આ 'ઈમ્પિરિયલ લાઈસિયેમ'ના શરૂઆતના વિદ્યાર્થી તરીકે પુશ્કિનની આદર સાથે ગણતરી કરવામાં આવે છે. આ સાક્ષર જે સાધનસામગ્રીઓનો ઉપયોગ કરતાં તેને આ સ્થળે જાળવવામાં આવ્યાં છે. આ સંગ્રહાલયમાં પણ સંશોધન તેમ જ શિક્ષણ

માટેની સુવિધા ઊભી કરવામાં આવી છે. આ સાહિત્યકારની સ્મૃતિમાં અહીં ચાર્કે જુદે જુદે ઠેકાણે સ્થાનકો છે. વળી, આ વિદ્યાપીઠના પ્રાંગણમાં, બાંકડે બેઠા એલેક્ઝાન્ડર પુશ્કિનની બહુ જ સરસ અને સુંદર એક કાંચ પ્રતિમા જડવામાં આવી છે. આ શિલ્પ ઈ.સ. ૧૯૦૦નું હોવાનું કહેવાય છે.

રૂસી સમાજ પરે આ કવિની કેવડી પકડ છે તેનો અંદાજ તો સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં આવેલી એક ઘોડેસ્વારની પ્રચંડ કાંચ પ્રતિમા નીહાળીએ ત્યારે જ

સમજાય છે. કવિની એક રચના પરથી આ સુંદર પ્રતિમા ૧૯૦૫ના અરસામા ઘડવામાં આવેલી.

બપોરનું ભાણું અમે પુશ્કિનમાંની એક રેસ્તોરોમાં જ લીધું અને પછી મહાન પીટરની મહાકાવ્ય કાંસ્યપ્રતિમા મૂકાઈ છે તે 'સેનેટ સ્ક્વેર' ભણી ડંટાયાં. આ સેનેટ ચોકને ય તેનો ભાતીગળ ઈતિહાસ છે. તેની પડખે આવ્યા જગવિખ્યાત સેન્ટ આઈઝેક્સ કેથીડ્રલ નિરાંતે જોવાની વાત હતી. નેવા અને મોઈકા નદીઓની વચ્ચે પડતા આ સુંદર વિસ્તારને, સને ૧૭૨૭ના અરસામાં, વિકસાવવામાં આવેલો. ૧૮૧૮ના ગાળામાં, ઓગસ્તે દ' મોન્ટફેરાન્ડ દ્વારા આ દેવળની રચના કરવાનું કામ આરંભાયેલું. પારંપરિક ખ્રિસ્તી મતનું તે આ શહેરમાં આવ્યું સૌથી ઊંચિરું દેવળ હોવાનું લેખાય છે. મહાન પીટરના કૂળદેવ દાલમેતિયાના સેન્ટ આઈઝેક્કના નામ સાથે તેને જોડવામાં આવ્યું છે. આ દેવળનું બાંધકામ પૂરાં ચાલીસ વર્ષ ચાલ્યું હતું. સોવિયેત રશિયા વેળા તેનું મહત્ત્વ ઘટાડી દેવાયું હતું અને તેને નાસ્તિકતાના સંગ્રહાલયમાં ફેરવી કઢાયેલું. સામ્યવાદ ગાયબ થયો અને ૧૯૯૧ બાદ, આ સંગ્રહાલય સમેટી લેવામાં આવ્યું અને ફરી એક વાર, દેવળને કેથીડ્રલમાં ફેરવી કઢવામાં આવ્યું છે.

આ દેવળમાં આવ્યું અનેકવિધ પારંપરિક રંગીન ધાર્મિક તૈલચિત્રોનું પ્રદર્શન અદ્ભુત છે. ખ્રિસ્તી મત અનુસારનાં આ સઘળાં ચિત્રો મનને ભારે શાતા આપતા રહ્યાં હતાં. ભારે કુતૂહલભાવે પ્રકાશભાઈ અને હું આ ચિત્રો નિહાળતા રહ્યા. રૂસી ભક્તિ પરંપરામંડિત સ્થાપત્યશૈલીની વિધવિધ કળાઓને વાચા આપતું આ સંગ્રહાલય, ૧૮મીથી ૨૦મી સદીના આરંભ સમય સુધીના કળાકસબીઓનું જાણે કે પ્રતિનિધિત્વ કરતું હોય, તેવી છાપ પડે જ પડે.

સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં એકમેકથી ચડિયાતાં અનેક દેવળો આવેલાં છે અને આમ પ્રજા તેને વધુ અને વધુ પોષતા જાય છે. સામ્યવાદના પતન પછીના ગાળામાં, ઈસાઈ ધર્મમાં જુવાળ પેઠો હોય તેમ સહજ દીસે છે. અને આ બે દિવસના પ્રવાસમાં લ્યુદ્મિલાબહેન પણ આ દેવળોની અગત્યતા ભારપૂર્વક જણાવતા રહેલાં. ઝારશાહીના પતન પછી સામ્યવાદી શાસન હતું અને તે પછી જે ખૂલાપણું આવ્યું છે, તેમાં આવાં આવાં ઈસાઈ દેવળોનું આકર્ષણ વધવામાં છે. તેની અમને ભારે તાજુબી વર્તાતી હતી. ... ખેર !

એક વેળા, આપણે આ પહેલાં જોયું તેમ, આ નગર પેટ્રોગ્રાડ નામે ઓળખાતું હતું. અહીં વ્લાદિમીર ઈલ્ધીય લેનિન (૧૦ એપ્રિલ ૧૮૭૦ - ૨૧ જાન્યુઆરી ૧૯૨૪) અને એમના બોલ્શેવિક બિરાદર સાથીદારોએ ઓક્ટોબર ૧૯૧૭માં સત્તાના સૂત્રો હાથ કર્યા હતા. દેશવટો ત્યાગીને, એપ્રિલ ૧૯૧૭માં, લેનિન સ્વદેશ પરત થયા ત્યારે એમણે મોટરકારના બોનેટ પર ચડી જઈ અહીં એક ઉત્સાહવર્ધક ઐતિહાસિક ભાષણ કરેલું. આ શહેરના ફિનલેન્ડસ્કી રેલવે સ્ટેશન પાસે તેની ગવાહી આપતી વિશાળકાય એક કાંસ્યપ્રતિમા મૂકવામાં આવી છે. કોઈક પ્રકારના રોમાંચક ભાવિ ભણી ઈશારો કરતું આ પૂતળું આજે ય આપણને ચાન્ક આપી વળે છે.

આમ તો સેન્ટ પીટર્સબર્ગ રૂસી ક્રાંતિઓની મોટી દેગ સમું છે - અને અહીં તો એક નહીં ત્રણત્રણ ક્રાંતિઓનો ઉદ્ભવ થયો છે. સને ૧૯૦૫માં પહેલી ક્રાંતિ થઈ અને અડખેપડખેના પ્રાંતો લગી તેનો ફેલાવો થવા પામેલો. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ બાદ, વળી, તેનું નામ પેટ્રોગ્રાડ તરીકે ફેરવાઈ ગયું. ૧૯૧૭માં, પહેલાં ફેબ્રુઆરીની ક્રાંતિ આવી. તેનાથી રૂસી રાજવીપ્રથાનો અંત આવેલો. તેની પૂંઠે ઓક્ટોબર ક્રાંતિ આવી. તેને કારણે તો લેનિન સત્તાધીશ થયા. આ બધું પેટ્રોગ્રાડ નામે આ નગરમાં જ બનેલું. બોલ્શેવિકોએ દબાણ લાવીને લેનિન પાસે, સન

૧૯૧૮માં, મોસ્કો ખાતે પાટનગર ફેરવી કઢાયેલું, તેનો ય એક મજેદાર ઈતિહાસ સાંપડે છે. ૧૯૨૪માં લેનિનનું અવસાન થયું અને એમની સ્મૃતિમાં આ નગરનું લેનિનગ્રાડ નામાભિક્ષણ કરવામાં આવ્યું. અને આ નામવાળો સિલસિલો ૧૯૯૧ સુધી જાળવી રખાયેલો. કહે છે કે ૧૨ જૂન ૧૯૯૧ના દિવસે લોકમત લેવાયો અને માત્ર ૫૪% મતે 'લેનિનગ્રાડ'ને 'સેન્ટ પીટર્સબર્ગ' નામે ફેરવી કઢવાનો નિર્ણય લેવાયેલો. આવું છતાં, આ પ્રાંત તો આજે પણ 'લેનિનગ્રાડ ઓબ્લાસ્ત'ને નામે જ જાણીતો છે ! તે નામ ફેરવી કઢવા માટે આમ જનતાએ વિરોધ કરેલો, તેમ જાણવા મળે છે. અરે ... રે ... ! ... જાગતિક ઈતિહાસની આ તે કેવી ક્ષુણ્ણિકતા !

... અને અમે એમ્માબહેનને ઘેર જવા નીકળ્યાં. વાળું કરી, અમારાં પોટલાં લઈ, મધરાત પહેલાં, જાહેર પરિવહનનાં સાધનો વાટે, અમે મોસ્કોવ્સ્કી રેલવે ટર્મિનસ પહોંચ્યાં. એમ્માબહેન વોળાવવા આવેલાં. વળતી રેલવે ટૂંન પણ 'રેડ એરોઝ' જ હતી. મંગળવારની સવાર સુધીમાં અમે મોસ્કો પહોંચવાના હતાં. સવારે આઠ પછી, લેનિનગ્રાડ્સ્કી રેલવે સ્ટેશનથી માર્ગરિતાબહેન અમને યુગોઝાપદનાયા મેટ્રો સ્ટેશન સુધી લઈ આવ્યાં. ત્યાં અમારા યજમાન અતુલભાઈ અમારી વાટ જોતા જ હતા. તેની સાથે હવે નવો જ દોર ... નવી ગિલ્ડી, નવો દાવ.

ત્યાર પછી સારો ય સમય, આંતરમુખ વિચારતો જ રહ્યો. ... તેને સેન્ટ પીટર્સબર્ગ કહીએ કે પેટ્રોગ્રાડ, કે પછી લેનિનગ્રાડ; મનને ઝરુખે સતત સુવાંગપણે ખડું જ હોય તેવું આ ભભકાદાર નગર છે. એક દા તે શાહી પાટનગર હતું. ઈતિહાસની તવારીખોને સતત ઘૂંટતું રાખવા જ જાણે કે તેની રચના કરવામાં આવી હોય તેમ પહેલી નજરે લાગે. ફિનલેન્ડના અખાતમાં આ ભવ્ય શહેરની રચના આશરે ત્રણેક સૈકા પહેલાં મહાન પીટરે [Peter the Great] કરેલી તેમ

ઈતિહાસ સાખ પૂરે છે. સાંપ્રત સમયકાળ અને તે વેળાના સમયપટ વચ્ચેનું અંતર આ અખાતની વિશાળતા પામ્યા વિના પરખી શકાય તેમ નથી જ નથી. અને તેવી તેવી સમજણ વિના આ સોહામણા શહેરના અનેકવિધ ચોખાચણક ચોકો અને એકમેકથી ચડિયાતાં સંખ્યાબંધ મહેલોને માણવાનું ય અઘરું સાબિત થઈ શકે તેમ છે. અલબત્ત, આ સઘળું જાણે કે મનમંદિરિયે રશિયાના ભવ્ય ભૂતકાળને સજીવન કરી દે છે. રશિયા ઝાડું દીઠું નથી, પણ જાણકારોના મતે પણ, પાટનગર મોસ્કોના કેમલિન વિસ્તારને બાદ કરતાં, આટઆટલી ઊંચિરી ભભક કદાચ બીજેત્રીજે ક્યાં ય જોવા સાંપડે તેમ નથી. જેમ જેમ જ્યારે આપણે સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં વધુ અને વધુ વખત ગાળીએ છીએ, તેમ તેમ, ત્યારે જ તેનો જાતઅનુભવ પામી શકાય છે. પીટર્સ કોટેજનાં કોયડાડપ સાદાં અને સરળ વાતાવરણે તેમ જ શહેરની સૌમ્ય મનોહર નહેરોએ, એક પા જકડાઈને પલોઠ લગાવી હોય, અને બીજી પા, અંતરમનમાં સતત ઘોળાયા કરતી વિન્ટર પેલેસની ભવ્યતા ઉછાળા મારતી જ હોય, તેવો માહોલ અનુભવાતો રહેતો હોય. આ અને આવા સામસામા છંડાના મથકો આપણને લોહચુંબકની પેઠે સતત પકડી રાખે તેવા સમર્થ છે. આવું છતાં, આ તમામ જગ્યાએ એક વાત તદ્દન પાકી : ચોમેર હોય, સ્વાભાવિક, સર્વત્ર, એક માત્ર, નિ:સ્તબ્ધ મોહપટલ; જે લગીર ભૂલી જ ન શકાય તેવો સદાય સ્થીર.

પાનબીડું :

आँखों में कुछ नमी सी है माजी की यादगार
गुजरा था इस मक़ाम से इक कारवां कभी

~ इक़बाल

e.mail : vipoolkalyani@btinternet.com

એ દેશમાં -

જાઝાં છે મંદિરો ને જાઝાં જુગારખાનાં,
એ દેશમાં ઉપાયો, ક્યાં છે ઉગારવાના ?
જાઝાં છે મુખર વક્તા, જાઝાં છે મૂઠ શ્રોતા,
એ દેશમાં છે મેલાં કથાણી તણાં મસોતાં.
જાઝાં છે પ્રેક્ષકો ને જાઝાં છે અદાકારો,
એ દેશમાં છે નકલી વેશો તણો વધારો.
જાઝાં છે ગુરુજીઓ, જાઝાં છે વળી ચેલા,
એ દેશમાં છે માનવ મૃત્યુ વગર મરેલા.
જાઝાં છે પક્ષકારો, જાઝાં છે દેશનેતા,
એ દેશમાં તો કાયમ છે વૈતિયા વિજિતા.
જાઝાં છે બંધ, જાઝાં હડતાળની બજારો,
એ દેશમાં હંમેશાં હડધૂત છે હજારો.
જાઝાં છે ખાસ દિવસો, જાઝાં વળી રજાઓ,
એ દેશમાં ફળે છે સદીઓ તણી સજાઓ.
તેજના ટકોરાથી જાગે ન દેશ હમણાં,
એ દેશમાં રહ્યાં છે સૌ લોક સારુ ડહાણાં.

- મકરન્દ દવે

મકરન્દ દવેની આ કવિતા આમ તો સહજપણે ભારતમાંનાં વાતાવરણ માટે જ લખાઈ હોય, તેમ બને. પરંતુ તે આજના જાગતિક વાતાવરણમાં, અન્ય દેશોને ય લાગુ પડી શકે છે, કેમ કે કોઈ જ કોરુંકટ્ટું નથી ! આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવનું એક અવતરણ સાંભરે છે : 'ધર્મ એ મનુષ્યના આત્માનું ઊંડામાં ઊંડું રહસ્ય છે, અને એના ઉપર એની સર્વ પ્રવૃત્તિનો આધાર છે. ધર્મ સારો તો પ્રવૃત્તિ સારી, એટલે પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરવા માટે, અને તે દ્વારા ગૃહમંડલનાં ગૃહ-રાજ્ય વગેરે સર્વ અંગોને આરોગ્ય અને બલ અર્પવા માટે ધર્મની પરિશુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે.'

આ અને આવા સંદર્ભમાં, રશિયામાં પ્રિસ્ત મતના દેવળોના વધતા જતા વર્ચસ્વને, વિહંગ આંખે, જોવાતપાસવાનો અહીં ઉપક્રમ છે. રશિયાનો જ કાંઈ પટ જોયો છે તેમાં પાટનગર મોસ્કો ઉપરાંત, સેન્ટ પીટર્સબર્ગ, પુશ્કિન, તરુસા, યાર્નાયા પોલ્યાના, ઓપ્ટીના પુસ્તિન્ય જેવા જેવા વિસ્તારોનો જ પરિચય છે. વળી, આફ્રિકા ખંડની તેમ જ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓવ્ અમેરિકાની ઊડતી મુલાકાતોના અનુભવો ગાંઠે બાંધ્યા છે, તેમ તેમાં ભારતના અને બ્રિટનના અનુભવોને ય જોડી લેવા વિચાર છે.

વારુ, આ આખા પ્રવાસમાં, જ્યાં ત્યાં પ્રિસ્ત મતના દેવળોની બોલબાલા સતત ઊડીને આંખે વળગતી ભાળી. પ્રકાશ ન. શાહ અને હું તો ઈતિહાસના છોરુ. અમને રશિયાની ક્રાંતિના પિતા વ્લાદિમીર ઈલ્યીચ લેનિનની સમાધિએ જવાના ઓરતા હતા. પરિસ્થિતિવસાત્ અમારા યજમાન અતુલ સવાણી રેડ સૂક્વેર લગી આવી

શકે તેમ નહોતા. કુદસિયાબહેનની નાદુરસ્તીને કારણે એમને પુદને કાળજીસંભાળ લેવાની હતી. અને, આથીસ્તો, એમણે કાત્યાબહેન યાને કે એકાતેરિના એનોપિનાને હવાલે અમને કર્યા. ધીમે ધીમે અમારા પગ 'લાલ ચોક' ભાણી ફટાયા. અમે ટહેલતાં હતાં. અભિભૂત થતાં થતાં ઈતિહાસપાન કરતાં હતાં. લેનિનની સમાધિએ નમાણ લેવાની વાત ચાલતી હતી. અને કાત્યાબહેન અમને કહેતા રહ્યાં : લેનિન કંઈ સંતપુરુષ હતા નહીં. એ મોટા રાજપુરુષ જરૂર હતા; પણ એણે તો ઝારનો વધ કરેલો. અનેક લોકોની કલ્વઆમ કરેલી. વળી, આ દેશમાં ઈસાઈ ધર્મની પ્રધાન પરંપરા છે. જગતની કોઈ પણ ધર્મ પરંપરામાં પણ શબને આ રીતે રાખવાનો બોધ નથી. તેને દહ્નાવી દેવું જ જોઈએ.

... માનશો ? ... સાંભળી અમે બંને હાડેહાડ હેબતાઈ ચૂક્યા હતા. વળી, પાછું અમે તો વિવેકનું પૂછડું પકડેલું ! કાત્યાબહેનને ઉવેખી શક્યાં જ નહીં. અને આમ આ અમારી કમજોરી સાબિત થતી હતી ! ... વળી, કાત્યાબહેન અંગ્રેજી સમજે, જાણે, આથી તેમની જોડે અમે અંગ્રેજીમાં વાત માંડીએ અને તે અમને રૂસી છાંટવાળી હિન્દીમાં જ ફટકારે ! આ મોઈદાંડિયાની રમતમાં અમારી જીત સંભવ જ નહોતી ! અને વળી, તે બાઈ ગમે ત્યાંથી સાંપ્રત હિન્દી બોલપટમાં જ અમને તાણીને જાણે ! આ કે તે હિન્દી ફિલ્મના નિયામકો જોડે તેમની કડી જોડી દેવા અમને પડપૂછ પણ કર્યા કરે ! જે લાઈનમાં અમારી યાંચ ન ડૂબતી હોય, ત્યાં, ભલા, અમારું તે શું ઉપજે ? ! હિન્દી ફિલ્મની મને જાઝી ગતાગમ જ નહીં; પરંતુ પ્રકાશભાઈ કેટલુંક વિશેષ જાણે, સમજે. અને આથી તેમનો બંનેનો દોર સંધાતો રહ્યો, કપાતો રહ્યો. ... આમ, રગસિયું ગાડું લીંડ્યું જ જાણ્યું !

અમારાં નસીબ જ બોદાં હશે ! કેમ કે તે દિવસે કોઈક પ્રકારની તંત્રવ્યવસ્થાને લીધે લેનિનની સમાધિમાં સહેલાણીઓ માટે પ્રવેશબંધી હતી ! કહ્યું છે ને, 'પડે છે ત્યારે સઘળું પડે છે !' ... શું થાય ? વારુ, અને અમે બાજુનું દેવળ અને સંગ્રહાલય જોવામાં પડ્યા. જે કે સમયનો સરસ મજનો ઉપયોગ અમે કર્યો જ કર્યો. સંગ્રહાલયને પેટ ભરીને માણ્યું.

પરંતુ, ટૂંકું ને ટચ, ૧૯૯૧ પછીના રશિયામાં પ્રિસ્તમતના દેવળોની, સત્તા વધી રહી છે તેનો આ પહેલો, સીધો સપાટ, પરચો હતો !

આ રેડ સૂક્વેરમાં અડખેપડખે જગતની બે ભવ્ય ઈમારતો આવેલી છે : એક, કેમલિન અને બે, સેન્ટ બેસિલનું કેથીડુલ. દક્ષિણે મોસ્કવા નદી, પૂર્વમાં આ સેન્ટ બેસિલનું કેથીડુલ તેમ જ 'રેડ સૂક્વેર' અને પશ્ચિમે એલેક્ઝાન્ડર ઉદ્યાન જેને લાગુ પડે છે તે આ જડબેસલવાક કિલ્લાબંધ કેમલિન રશિયા મહાસંઘનું વહીવટી આસન છે. ત્યાં દેશના રાષ્ટ્ર પ્રમુખ વસે છે. કેમલિન નામની આ જગ્યામાં ચાર મહાલયો છે, ચાર કેથીડુલો ય છે અને ગઢની રાંગ પર એક નહીં, બલકે

૨૦ જેટલા મિનારાઓ છે. કેમલિનના કિલ્લાનું અને તેને ફરતી રાંગના મિનારાઓનું ચણતર ઈટાલિયન સ્થપતિઓએ ૧૪૮૫ના અરસામાં કરેલું તેમ ઈતિહાસ નોંધે છે. આ સમૂળી અસ્તવ્યસ્ત ત્રિકોણ રચના આશરે ૬૮ એકરમાં પથરાયેલી છે.

કેમલિનની વચ્ચોવચ કેથીડુલ ચોક છે. તેને ફરતે છ મકાનો છે, જેમાં ત્રણ તો દેવળો છે. ડોમિશિયનનું કેથીડુલ ૧૪૭૯ના અરસામાં બંધાયેલું, અને ત્યાં ઝારની તાજપોશી થયા કરતી. પડખેના એન્ટ્રાન્સિયેશન કેથીડુલ ૧૪૮૯માં પૂરું કરાયેલું. એક સૈકા બાદ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાયેલો અને તેમાં નવ ધૂમટો ચણવામાં આવેલા. જ્યારે આ બેની સરખામણીએ જરાક મોટા દેવળ, આર્ચેન્જલ માયકલનું કેથીડુલ ૧૫૦૮માં બાંધવામાં આવ્યું હતું. આ સિવાય બીજા બે નાનાં દેવળો ય અહીં અસ્તિત્વમાં છે.

બીજી પાસ, જગતની બીજી એક શ્રેષ્ઠ ઈમારત, સેન્ટ બેસિલનું કેથીડુલ આવેલું છે. એકમેકથી ચડિયાતા રંગો વડે શોભતું આ દેવળ સને ૧૫૫૫-૧૫૬૧ના અરસામાં બાંધવામાં આવેલું. આ દેવળ 'કેથીડુલ ઓવ્ ઈન્ટરસેશન ઓવ્ મોસ્ટ હોલી થિયોતોકોસ ઓન ધ મોટ' નામે પણ ઓળખાય છે. આ દેવળને ચોપાસ આઠ ધૂમટો છે. મેઘધનુષ જેવા જેવા વિવિધ રંગો આ ધૂમટ પર ભારે સોલે છે અને જાણે કે આ રંગબેરંગી ધૂમટો આકાશ સાથે વાતો કરતાં ન હોય, તેવું તેનું નયનરમ્ય દૃશ્ય છે ! આ પ્રકારની બીજી કોઈ ઈમારત આખા રશિયામાં જોવા સાંપડતી નથી. સામ્યવાદી શાસન વેળા, સન ૧૯૨૮થી, અહીં શાસકીય ઈતિહાસ સંગ્રહાલયની રચના કરવામાં આવી છે. સને ૧૯૨૯ સુધીમાં આ દેવળને ધર્મનિરપેક્ષ બનાવી કઢાયેલું. બીજી પાસ, તેને રૂસી મહાસંઘની માલિકીની ઈમારત પણ જાહેર કરવામાં આવી છે. તેને કેમલિનનો એક ભાગ લેખવામાં આવી રહ્યો છે. વળી, ૧૯૯૦થી 'યુનેસ્કો' હેઠળ તેને 'વિશ્વ વારસાની જગ્યા' તરીકે જાહેર કરવામાં આવી છે.

આ દેવળને, રૂસી મહાસંઘનો માલિકી હક, ભલા, કેમ એનાયત થયો હશે ? કેમલિનના આ ચારેય દેવળો, આથીસ્તો, પૂરા કુતૂલ સાથે જિજ્ઞાસા પેદા કરે છે. તેવા સવાલને કારણે તો આપણા એક નવોદિત કવિ કૃષ્ણ દવેની આ પંક્તિ સહજ સાંભરી આવે છે :

મંદિર ભીતર છપ્પન છપ્પન ભોગ લગાવી,

પથરનો ઈશ્વર શાના જલસા મારે ?

ને મંદિરની બહાર ભભૂક્યા કરતી

જઠરોની જવાબા કોઈ ન ઠારે ? કોઈ ન ઠારે ?

બીજી પાસ, મોસ્કોથી દક્ષિણે ૧૪૦ કિલોમીટરને ફાસલે, કાલૂગા પ્રાન્તમાં, ઓકા નદીને કાંઠે, એક રળિયામાણું ગામ નામે તરુસા વસેલું છે. ૧૨૪૬ના અરસાથી તે અસ્તિત્વમાં છે, તેમ તવારિખી ઈતિહાસ નોંધે છે. આ નાનકડા ગામના કિલ્લાના ખંડેર વચ્ચે એક જાહેર બગીચો છે અને તેની

બાજુમાં એક આંખને ધારે તેવું સરસ મજનું, દેખાવું દેવળ પણ છે. જ્યારે આ લેખમાળામાં, આ પહેલાં, સેન્ટ પીટર્સબર્ગ માંહેનાં કેટલાંક દેવળોની જિજ્ઞાસ કરાઈ છે, તેમ ઓપીટીના પુસ્તિકાનાં વિવિધ દેવળો અને મઠોની વાત આવરી લેવાઈ છે. યાસનાયા પોલ્યાનાની તોલ્સતોય ભૂમિથી બેપાંચ કિલોમીટર દૂર સેન્ટ નિકલસનું દેવળ આવેલું છે. આ દેવળ પાસેના કોચાકી કબ્રસ્તાનમાં તોલ્સતોય પરિવારનાં અનેક સભ્યોને દફનાવવામાં આવેલાં છે.

પરંતુ તોલ્સતોયની ધાર્મિક વિચારસરણી હંમેશની પેઠે ‘દૌબોબોર્સ’ નામક ઈસાઈ જૂથ સાથે વણાયેલી રહેલી. રૂસી પરંપરાગત ખ્રિસ્તમતના દેવળ સાથે આ જૂથને પાયાના મતભેદ હતા. તેને કારણે રૂસી શાસનમાંથી ઘણાંને દેશવટો ભોગવવા આરોવારો આવેલો. જ્યારે આ દેવળ તંત્રે લિયો તોલ્સતોયને ખ્રિસ્તસંઘમાંથી બહિષ્કૃત જાહેર કરવામાં આવેલા તૂલા પ્રાન્તમાં ઠેરઠેર પથરાયેલા આ દૌબોબોર્સ જૂથને દેવળ તંત્રવ્યવસ્થા જોડે જ માત્ર નહીં, પણ સાથોસાથ, રૂસી શાસન સાથે ય પાયાના મતભેદ હતા. યુદ્ધ બાબતની નીતિ અંગે તેમનો જુદો મત પડતો હતો. આ જૂથ અહિંસાની નીતિરીતિમાં શ્રદ્ધા રાખતું હતું. પરિણામે ઘણાંને સાયબિરિયા તગેડી મૂકાયા હતા, તો કેટલાકને જેલ ભેગા કરાયા હતા.

રશિયામાં પરંપરાવાદી ખ્રિસ્તમતનો સમૂહ સૌથી મોટો છે. સન ૧૮૮૭ના રૂસી કાનૂન અનુસાર તે ઐતિહાસિક વિરાસત પણ છે. ઈન્ટરનેટ પર તરતા રહ્યા ‘વિકિપીડિયા’ નામના વિશ્વકોશ અનુસાર, કુલ વસ્તીના ૭૦% જેટલા લોકો રૂસી પરંપરાવાદી ખ્રિસ્તમતને અનુસરે છે. એક મત અનુસાર, આશરે ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ લોકો આ ધર્મને અનુસરે છે, જ્યારે આ પંથ, સામે પક્ષે, આ આંકડો આઠ કરોડનો મૂકે છે. બીજી તરફ, ‘રશિયન પબ્લિક ઓપિનિયન રિસર્ચ સેન્ટર’ના મત અનુસાર, આ આંકડો માત્ર ૬૩% જેટલો જ છે. છ ટકા લોકો મુસ્લિમ હોવાનું જણાવાયું છે અને બૌદ્ધ, કેથલિક ઈસાઈ, યહૂદીઓનો કુલ આંક એકાદ ટકા જેટલો જ હોવાનું જણાવાયું છે. બીજા ૧૨% લોકો પોતાની જાતને ધાર્મિક ગણાવે છે પણ કોઈ પણ ધર્મ પાળતા નથી, તેમ કહેવાય છે. ૧૬% ટકા લોકોને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા નથી. એક અંદાજ મુજબ, રશિયામાં બે કરોડ ત્રીસ લાખ જેટલા મુસ્લિમો વસે છે, જેમાંથી દોઢ કરોડ જેટલાં તો ફક્ત પાટનગર મોસ્કોમાં જોવા મળે છે. રૂસી પરંપરાવાદી ખ્રિસ્તમતના દેવળો ઉપરાંત, આશરે સત્તરમી સદી વેળા, તેમાંથી છૂટા થઈ ગયેલા ‘ઓલ્ડ બિલિવર્સ’ નામના ઈસાઈઓ, પ્રોટેસ્ટન્ટો તેમ જ રોમન કેથલિક ઈસાઈઓનો વર્ગ પણ દેશ ભરમાં મોટો છે.

ટૂંકામાં, રશિયામાં ઈસાઈ ધર્મની બોલબાલા છે. અને સામ્યવાદને હટાવાયા પછીના રશિયામાં ધર્મનો પુનરુદ્ધાર થયો છે. એફ્રિન આર. એમ્બરી નામના એક વિદ્વાને ‘રિબર્થ ઓફ રિલિજિયન ઈન રશિયા’ નામના લેખમાં આ વિશે લખતા કહ્યું છે, ક્રાંતિની વિલક્ષણ પરિભાષામાં જાણે કે સોવિયેત રશિયાનો દાવો હતો કે તેણે ધર્મને નાદાર કરી કાઢેલો છે. સામ્યવાદીઓ કહેતા, ‘આ આધ્યાત્મિક મૂલ્યકારીઓએ યુગોથી આમ જનતાની ચેતના હણી લીધી છે અને તેમને ધાકધમકી હેઠળ રાખેલા હતા. આમ જનતાની સુખાકારી માટે રચાયેલા અમારા તેજોમય સમાજમાં આવા આવા શોષણખોરોનું કોઈ જ સ્થાન નહીં હોય.’ સહેલાણીઓ માટે તે દિવસોમાં ધર્મ સામેનો આવો વિદ્રોહ ક્યારે ય અછતો રહ્યો નથી. વળી, વહેમની ધૂંસરીમાંથી આ નવલી આઝાદી મેળવ્યાના દેકારાઓ યુવાન સામ્યવાદીઓને મોઢેથી સતત વહેતા રહેતા હતા.

આ રસપ્રદ જરૂર છે, પરંતુ ખરું નથી.

એફ્રિન એમ્બરી આગળ નોંધે છે, રશિયા આજે જગતનો એક સૌથી તીવ્ર ધાર્મિક મુલક છે. આખા દેશમાં સર્વત્ર, શહેરોમાં તેમ જ તેના સપાટ ને ઝાડ વિનાના વિસ્તીર્ણ મેદાનોમાં, તેની સંગાથે સંક્રાળાયેલા પ્રાન્તોમાં, લોકો ધર્મપૂજા કરતા ભગાય જ છે. અને આ સઘળું પોપટિયું નથી; તેમાં ભક્તિભાવ ભર્યો છે. ઉત્સાહ ઉમંગથી વીંટાયેલી આસ્થા પણ તેમા ગોચર થાય છે. પૂજકોનાં જીવન તથા તેમના આદર્શોને તે પોષે છે અને કંડારે પણ છે.

એફ્રિન એમ્બરી કહે છે તેવો અમારો ય અનુભવ રહ્યો : રશિયામાં ક્યારે ય ધર્મને અંકુશમાં રાખી શકાયો નથી. એક સમયે એ જુના ધર્મને ઠેકાણે નવો

વિચાર લદાયો અને તેને લોકોએ ધર્મના રૂપમાં સ્વીકારી લીધો. અને સામ્યવાદ ગયો અને આ મૂડીવાદ, ગ્રાહકવાદ પેઠો તો તેનો ય તેમ સ્વીકાર ! જે કે અહીં સંગઠિત ધર્મની બોલબાલાનો પાયાગત સવાલ ઊઠવાનો છે. જગત ભરની વાત છેડીએ તો આજે આશરે ચાળીસેક જેટલા આવા આવા સંગઠિત ધર્મોની અને સંપ્રદાયોની બોલબાલા જોવાની સાંપડે છે. કેટલાકની પકડ મજબૂત છે, કેટલાક તે સારુ મહેનત મજૂરી કરે છે, તો વળી કેટલાક દેખાદેખીએ ડલોળ કરી લે છે. ક્યાંક ક્યાંક રૂઢિવાદી સિદ્ધાન્તને વળગીને ચાલનારાઓ શુદ્ધ, વિશુદ્ધ અને અતિશુદ્ધ ધર્મના ઝંડાધારીઓ પણ જોવાના સાંપડે છે. અને પરિણામે, કવિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની આ કાવ્યપંક્તિ જ આપણને, ખરેખાર, કોઠે ટાઢક કરતું માર્ગદર્શન પૂરું પાડી શકે તેમ છે :

**શુદ્ધ બુદ્ધ આનંદઘન સ્વયમ્જ્યોતિ સુખધામ
બીજું કહીએ કેટલું કર વિચાર સો પામ**

વારુ, આ અને આવા સંગઠિત ધર્મ, સમાજ માટે, ક્યારેક, ફાયદામંદ રહ્યા જ હોય. અને તેની તરફેણના અનેક દાખલાઓ જોવાના, વાંચવાના, સાંભળવાના મળતા જ રહ્યા છે અને મળતા રહેવાના છે. દુનિયાની મોટા ભાગની જનતાને આવા સંગઠિત ધર્મને માટે માયામમતા રહી છે. અને આ તદ્દન સ્વાભાવિક બાબત છે. મોટા ભાગના લોકો તેમને સહારે પોતાનું જીવન જીવે જાય છે. સંગઠિત ધર્મ આમ તો સારાં સારાં કામો કરવાને સારુ ઊભા કરાયા છે તેવો કલ્પનાવિહાર થતો આવ્યો છે. પરંતુ દર વેળા આવું જ બનતું હોય તેમ નથી. આવા આવા સંગઠિત ધર્મોએ લોકાભિમુખ આદર્શોની એક અગત્યની બાબત છાંડી હોય તેમ લાંબા અરસાથી દેખાતું આવ્યું છે. સરિયામપણે હવે સુસંગઠિત નિગમો(કોર્પોરેટ સેક્ટર)ની જેમ જાણે કે તે ય વેપારવાણજમાં ફેટાઈ ગયા છે. અને આના વરવાં સ્વરૂપો ઠેર ઠેર જોવાં મળે છે. સંગઠનને નામે, ભક્તોને નામે, અનુયાયીઓને નામે, સાચાખોટા ખ્યાલોને નામે તેમણે ઠેકારો બોલાવ્યો છે અને તેણે બરછી, ભાલા, તલવાર, ચીપિયા, અને હવે આજના દિવસોમાં તોપગોળા અને બોમ્બગોળા ય વાપરી જાણ્યા છે. જગતે જોયેલા નાનામોટા યુદ્ધોની પાછળ પણ આવા સંગઠિત ધર્મોની આણ જોવાને મળી છે. ક્યાંક વળી ‘શિર સટ્ટાની ભક્તિ’નો ય તાસીરો પ્રદર્શિત બને છે. અને પાછું આ સઘળું પેલા ઈશ્વરને નામે જ થાય છે !

લીન નેલ્સન અને આયરિના કુઝેઝ સરીખાં વિદ્વાનોના મતે તો રશિયામાં રાજકીય ક્ષેત્રે ય ધર્મ બોલકો જોવા મળે છે. તેમના મત મુજબ માર્ક્સે ધર્મનો તદ્દન વિરોધ કરવાની જરૂર નહોતી. જે એમણે અગત્યના સાથી તરીકે ધર્મને સાથે રાખી લીધો હોત, તો એમની વિચારધારા પ્રમાણેના સમાજવાદી કાર્યક્રમને ધારી સફળતા વરી હોત અને આજે બીજા ઘણા દેશો આ વિચારસરણીને અનુસરતા હોત. અને આ મત પણ જરૂર વિવાદસ્પદ છે. કર વિચાર સો પામ !

પાનબીડું :

આ ૮૭મે વરસે લૂઈ દ્વિશસ્કૃત ‘ધ લાઈફ ઓફ મહાત્મા ગાંધી’નું વાચન હું કરી રહ્યો છું. છ દાયકાઓ પહેલાં તે પ્રગટ થઈ ત્યારે મેં પહેલવહેલાં જોયેલી. ૫૦૦ પાનાંનું તે દળદાર પુસ્તક હોવાને કારણે મેં તેને ત્યારે ટાળી દીધી હતી. છેવટે હવે તે વાંચવામાં લીધી છે, તેનો મને રાજીપો છે. ગાંધી વિશે લખાયેલાં પુસ્તકોમાંની ઉત્તમ પાંચ ચોપડીઓમાં તેની ગણતરી કરી શકાય, તેમ માણું માનવું છે. પુસ્તકનાં પચાસ પ્રકરણોમાંથી, તેના ૪૬માં પ્રકરણમાંનું આ લખાણ હું સૌ સાથે વાગોળવા ઈચ્છું છું :

પોતાનો બગીચો ખરપડીએ નીંદી રહેલા અસિસીના સંત ક્રાન્સિસને કોઈએ પૂછ્યું, આજે સૂર્યાસ્ત ટાંકણે તમારી આંખ મીંચાઈ જશે તેમ તમને તત્કાળ જાણવા મળે તો તમે શું કરો ?’ જવાબમાં એમણે કહ્યું, ‘મારો બગીચો નીંદવાનું કામ પૂરું કરું.’

પોતાના સક્રિય દિવસો વેળા ગાંધીએ પોતાનો બગીચો સતત નીંદવાનો જ રાખ્યો હતો. બગીચામાં પાપીઓએ પથરા અને કચરોડૂંડો ફેંક્યા જ કીધા હતા. એમનું નીંદામણ ચાલુ જ રહ્યું હતું.

આપણા દરેક પર કુદરતની મહેર થાય અને આપણે આપણા બાગબગીચા નીંદતા જ રહીએ, તેમ સહૃદય પ્રાર્થના કરું છું.

- મહેન્દ્ર મેઘાણી

(પોતાની ૮૭મી વર્ષગાંઠ (૨૦ જૂન) નિમિત્ત આવેલા વિવિધ સંદેશાઓનો મૂળ અંગ્રેજી ઈ.મેલે ઉત્તર; અનુવાદ : વિપુલ કલ્યાણી)

પોતાના સામયિક પાછળ ખુવાર થઈ જનાર પત્રકાર

• દીપક મહેતા

ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, પત્રકારત્વને ક્ષેત્રે લઘુમતી કોમના બિરાદરોએ કરેલા ઉમદા કામની ઉપેક્ષા કરવાનું આપણને હવે તો કોઠે પડી ગયું છે. પણ ૧૯મી અને ૨૦મી સદીમાં આ બધાં ક્ષેત્રોમાં પારસી, મુસ્લિમ વગેરે કોમના બિરાદરોએ પાયાનું કામ કર્યું છે.

આવા એક મરજીવા બિરાદર તે હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજી. મુંબઈના એક ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં તેમનો જન્મ ૧૮૭૭ના જાન્યુઆરીની ૧૩મી તારીખે થયો. તેમનું કુટુંબ હતું ઈસ્નાઅશરી ખોજા. પિતાનું નામ અલારખિયા શિવજી, માતાનું નામ રહેમતબાઈ. કુટુંબનું મૂળ વતન કચ્છભૂજ, પણ હાજીના પ્રપિતામહ માણેક મુસાણી વેપાર માટે મુંબઈ આવ્યા. ધંધો સારો ચાલ્યો એટલે બેપાંદડે સુખી કુટુંબ થયું. હાજી ભણેલા તો મેટ્રિક સુધી, પણ સાહિત્યનો જબરો શોખ. ફારસી, મરાઠી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓ આપમેળે શીખ્યા. ૧૮૯૫થી તો ગુજરાતી સામયિકોમાં લેખો લખવાનું શરૂ કરી દીધું. ઉમર ખયામની રુબાઈઓના જબરા ચાહક. જુદા જુદા સંપાદકો, પ્રકાશકોએ પ્રગટ કરેલી તેની ૧૨૭ આવૃત્તિઓ તેમના ખ્યાનગી સંગ્રહમાં હતી. એમની મુરાદ પોતાના અનુવાદની સચિત્ર ૧૨૮મી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની હતી. અનુવાદ અને ચિત્રો તૈયાર હતાં, પણ એ આવૃત્તિ ક્યારેય પ્રગટ ન થઈ શકી અને હાજીના અવસાન પછી એ બધી સામગ્રી વેરાણછેરાણ થઈ ગઈ. હાજીનું પહેલું લગ્ન ૧૮૯૬માં લાબાઈ સાથે મુંબઈમાં થયેલું. લાબાઈ પણ ઉર્દૂ કાવ્યોનાં રસિયાં હતાં અને તેના અનુવાદ પણ કરતાં. એમના અવસાન બાદ હાજીનું બીજું લગ્ન ૧૯૧૦માં ખેરુનિસાબાઈ સાથે મુંબઈમાં થયેલું.

પિતાએ વારસામાં આપેલ અબ્દુલ્લા અલારખિયાની કંપનીનો જાપાન સાથે ધીકતો ધંધો ચાલતો હતો. પણ હાજીને તો સાહિત્યની એવી લગની લાગેલી કે ધીમે ધીમે વેપાર બીજા ભાગીદારોને સોંપીને પોતાનો બધો વખત સાહિત્ય પાછળ ગાળવા લાગ્યા. ૧૯૧૪માં હાજીએ તેમની જિંદગીનો સૌથી વધુ મહત્ત્વનો અને સૌથી વધુ જોખમી નિર્ણય લીધો: “વીસમી સદી” નામનું એક સચિત્ર માસિક કાઢવાનો. નજર સામે આદર્શ રાખેલો યુરોપઅમેરિકાના ઉત્તમ સામયિકોનો. બહુરંગી પૂંદું છાપવા માટે તેમણે વિલાયત મોકલ્યું. પણ ત્યાં તો પહેલું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું અને હાજી દ્વિધામાં પડ્યા. સર ફાઝલભાઈએ આર્થિક ટેકો આપવાનું કહેલું, પણ બીજા બધા સંબંધીઓ, મિત્રો, શુભેચ્છકોની સલાહ હતી કે આવા કપરા કાળમાં આવું જોખમ ન ઉઠાવાય. પણ હાજી એકના બે ન થયા. કાળજ અને છાપકામના ભાવ કૂદકે ને ભૂસકે વધતા જાય છે? વાંધો નહીં. લોકો લવાજમ ભરવા તૈયાર નહીં થાય? વાંધો નહીં. ૧૯૧૬ના એપ્રિલનો “વીસમી સદી”નો પહેલો અંક હાજીએ માર્ચ મહિનામાં જ પ્રગટ કરી દીધો! “વીસમી સદી”માંની મુદ્રિત સામગ્રી અને ચિત્રોમાં તો નવીનતા હતી જ, પણ તેમાં છપાતી જાહેરખબરો પણ અવનવી હતી. કારણ જાહેરખબરોનું કોપી રાઈટિંગ હાજી પોતે કરતા. જેવી આવે તેવી જાહેરખબર છાપી ન દેતા. મુંબઈના એક ફોટોગ્રાફીના સ્ટુડિયોની જાહેરખબરમાંની હાજીની એક ટેગ લાઈન તો એ વખતે લોકોમાં કહેવતની જેમ વપરાતી. “જી, જરા હસતું મોઢું રાખજે. બાકીનું બધું અમે સંભાળી લેશું.”

કલાપી, કાન્ત, નાનાલાલ, નરસિંહરાવ, બ. ક. ઠાકોર, ખબરદાર જેવા કવિઓનો સાથ મળ્યો. એ જમાનામાં હાજીએ કવિના હસ્તાક્ષરમાં પણ કાવ્યો પ્રગટ કરેલાં! ‘મલયાનિલ’ની ‘ગોવાલણી’ વાર્તા સૌ પ્રથમ

“વીસમી સદી”માં જ છપાયેલી. કનૈયાલાલ મુનશીની ‘ગુજરાતનો નાથ’ અને ‘પૃથિવીવલ્લભ’ જેવી નવલકથાઓ પણ હાજીએ હમાવાર છાપેલી. પણ હાજીની ખરી કુશળતા પ્રગટ થતી તે તો ગુજરાત દેશ અને દુનિયાને સ્પર્શતા અનેક વિષયો અંગેના સચિત્ર લેખો પ્રગટ કરવામાં. આ માટે તેમણે ચિત્રકારો અને ફોટોગ્રાફરોનું એક આખું જૂથ ઊભું કરેલું. “વીસમી સદી”ને લોકપ્રિય બનાવવા બનતી બધી મહેનત હાજીએ કરી. પણ ધારી સફળતા ન મળી. “વીસમી સદી” પાછળ હાજી પૈસે ટકે ખુવાર થઈ ગયા. તબિયત પણ લથડવા માંડી. ૧૯૨૧ના જાન્યુઆરીની ૨૨મી તારીખે હાજી જગતશીન થયા, માત્ર ૪૪ વર્ષની ઉંમરે.

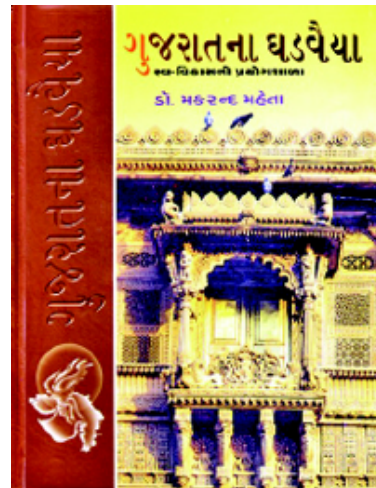
હાજી અને તેમના “વીસમી સદી” વિષે અભ્યાસ કરીને લખનારા આપણે ત્યાં ગાણ્યા ગાંઠયા. પણ એ બધા એક વાત કહે છે કે હાજીના અવસાન પછી તેમના દીકરાએ થોડો વખત “વીસમી સદી” ચલાવ્યું. પણ એ કાંઈ જામ્યું નહીં. પણ હકીકત સાવ જુદી છે. હાજીના અવસાન સાથે “વીસમી સદી” માસિક બંધ પડ્યું. તે પછી તરત નહીં, ૧૯૨૬ના સપ્ટેમ્બરની પાંચમી તારીખથી. હાજીના દીકરા ગુલામહુસેન હાજીમહમ્મદ શિવજીએ “વીસમી સદી”ને સચિત્ર અઠવાડિક રૂપે પુનર્જીવિત કર્યું. એ પહેલા અંકને તેમણે ‘પુસ્તક ૧, અંક ૧’ તરીકે ઓળખાવેલો. પૂરાં ચાર વર્ષ તેમણે એ ચલાવ્યું. ઈચ્છારામ સૂર્યરાવ દેસાઈનું “ગુજરાતી” સાપ્તાહિક અઠવાડિક કોટુંબિક ક્લહને કારણે ૧૯૨૯ના અંતમાં બંધ પડ્યું. તે પછી લગભગ તરત તેના તંત્રી મણિલાલ ઈચ્છારાવ દેસાઈએ હાજીના દીકરા પાસેથી “વીસમી સદી” અઠવાડિક ખરીદી લીધું, અને પોતે તેના તંત્રી બન્યા. મણિલાલ ઈચ્છારામના તંત્રીપદે તે કેટલો વખત ચાલ્યું તે જાણવા મળતું નથી. હાજીના દીકરા ગુલામહુસેનમાં પણ પિતા જેવી જ ખુમારી હતી. અઠવાડિકના પહેલા અંકમાં તેમની સાહી સાથે પ્રગટ થયેલા ‘વાંચકો પ્રત્યે નમ્ર નિવેદનમાં’ અંતે તેઓ કહે છે: ‘જે તમને લાગે કે સાહિત્ય નીરસ છે, બીનજરૂરી છે તો નિ:સંકોચ “વીસમી સદી”ના અંકને ફાડી, ફેંકી કચરાની ટોપલીને સ્વાધિન કરી દો.’

(સદ્ભાવ : ‘વર્ડનેટ’, ‘મુંબઈ સમાચાર’, ૩ જૂન ૨૦૧૦)

ગુજરાતના ઘડવૈયા વિશેના લોકભોગ્ય લેખોમાં હકીકતદોષ ખૂંચે છે

• દીપક મહેતા

‘વ્યક્તિ અને સમાજનું તેમ જ રાષ્ટ્રભક્તિનું ઘડતર કોઈ જાદુઈ મંત્રથી નથી થતું. તેને માટે ઊંચી મહત્વાકાંક્ષી, ત્યાગવૃત્તિ, ઊંચાં આદર્શો, મૂલ્યો અને સખત પરિશ્રમની ખાસ જરૂર પડે છે. આવા કારણસર અત્રે ખૂબ કાળજીપૂર્વક પસંદ કરેલાં એવાં નમૂનારૂપ સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવન અને કવનને આલેખવામાં આવ્યાં છે. જેમણે પોતાના તેજસ્વી અને બહુમુખી વ્યક્તિત્વ દ્વારા ઉચ્ચ આદર્શોની સાથે સમાજપરિવર્તનની નવી દિશાઓ શોધી અજમાવી હતી.’ આ શબ્દો

છે ડૉ. મકરન્દ મહેતાના. તેમના ‘ગુજરાતના ઘડવૈયા’ પુસ્તકના પહેલા ભાગના પ્રારંભિકમાં તે લખાયા છે. ૧૩મી સદીના વેપારી અને દાનવીર જગદુશાહથી માંડીને ૧૯મી સદીના વિખ્યાત ક્રિકેટર જમ રણજિતસિંહ સુધીની કુલ ૩૩ વ્યક્તિઓનો સચિત્ર પરિચય લેખકે આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે. તેમાં ૧૫મી સદીના સૂફી બાબા ધોર, ૧૭મી સદીના ભીમજી પારેખ, ૧૭મી સદીના આખો અને પ્રેમાનંદ, ૧૮મી સદીના રામસિંહ માલમ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પણ લેખકનો

વધુ ઝોક તો ૧૯મી સદી તરફ છે. ૨૦ જેટલા ‘ઘડવૈયા’ ૧૯મી સદીના છે અને તે સમજી શકાય તેમ છે કારણ અર્વાચીનતાનો અરુણોદય ગુજરાતમાં ૧૯મી સદીમાં થયો અને વધુ પ્રમાણભૂત માહિતી પણ એ સદીથી જ મળવી શકે થાય છે. ૧૯મી સદીની જે વ્યક્તિઓને અહીં સ્થાન મળ્યું છે તેમાં સહજાનંદ સ્વામી, ફરદુનજી મર્ઝબાન, આદિત્યરામ વ્યાસ, દલપતરામ, એલેક્ઝાન્ડર ફાર્બસ, નર્મદ, ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી, જમશેદજી તાતા, ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પુસ્તકમાં બે સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થયો છે ૧૯મી સદીનાં હરકોર શેઠાણી અને ગંગાબહેન યાજ્ઞિકનો.

આ પુસ્તકના લેખક સત્રિષ્ઠ અભ્યાસી તરીકે જાણીતા છે અને તેમનાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. પણ આ પુસ્તકમાંની સામગ્રી સામાન્ય વાચકને નજરે સામે રાખીને તેમણે તૈયારી કરી છે. સાધારણ રીતે દરેક લેખમાં જેતે વ્યક્તિના જીવનની મહત્ત્વની વિગતો, તેમનાં કાર્યોની માહિતી અને પ્રદાનના મહત્ત્વની ચર્ચા તેમણે રસવતી ભાષામાં કરી છે. દરેક લેખ સાથે દસ્તાવેજી મહત્ત્વ ધરાવતી ચિત્રસામગ્રી પણ મૂકી છે. તેથી પુસ્તકનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. પણ મકરન્દ મહેતા જેવા જાણીતા લેખકના પુસ્તકમાં જ્યારે સંખ્યાબંધ હકીકતદોષ કે ખોટી હકીકત જેવા મળે ત્યારે આકર્ષ્ય અને દુઃખ થાય. થોડાં ઉદાહરણ જેઠાં, બેત્રણ લેખોમાંથી. ફરદુનજી મર્ઝબાન વિષેના લેખમાં લખ્યું છે: ‘તેમણે ૧૮૨૨માં લાકડાનું દાબપ્રેસ તૈયાર કર્યું અને ગુજરાતી ટાઈપો તૈયાર કર્યા.’ હકીકતમાં આ બન્યું હતું ૧૮૧૨માં, ૧૮૨૨માં નહીં. તે જ લેખમાં લખ્યું છે: ‘(ફરદુનજીનું) અવસાન ૨૩ માર્ચ, ૧૮૪૭ના રોજ મુંબઈમાં થયું હતું.’ હકીકતમાં ફરદુનજીનું અવસાન દમણમાં થયું હતું, મુંબઈમાં નહીં. દલપતરામ વિષેના લેખમાં ફાર્બસના અવસાન પછી લખાયેલા લાંબા કાવ્યનું નામ ‘ફારબસ વિલાપ’ આપ્યું છે તે હકીકતમાં ‘ફારબસ વિરલ’ છે. તે જ લેખમાં દલપતરામના ‘ભૂતનિબંધ’ની સાલ લેખકે ૧૮૮૫ આપી છે, પણ હકીકતમાં આ કૃતિ ૧૮૫૦માં પ્રગટ થઈ હતી. એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક વિષેના લેખમાં તેમનું અંગ્રેજી પુસ્તક ‘રાસમાયા’ ત્રણ ગ્રંથમાં વહેંચાયેલો હોવાનું લેખક જણાવે છે, પણ હકીકતમાં આ પુસ્તક બે ભાગમાં પ્રગટ થયું હતું. નર્મદ વિષેના લેખમાં અને બીજા એકબે સ્થળે પણ તેના અઠવાડિકનું નામ લેખકે ‘દાંડિયો’ આપ્યું છે, જે ખરું જોતાં ‘ડાંડિયો’ હોવું જોઈએ અને આ તો માત્ર થોડા નમૂના રજૂ કર્યા છે. લખાણને લોકોપયોગી કે લોકભોગ્ય બનાવવું એ સારી વાત છે, પણ તેવા લખાણમાં આવા હકીકત દોષોની આશા જાણીતા અભ્યાસી લેખક પાસેથી તો ન જ રાખી શકાય. હવે પછી પ્રગટ થનાર આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં આ અંગે વધુ કાળજી લેવાય એમ ઈચ્છીએ.

ગુજરાતના ઘડવૈયા : સ્વવિકાસની પ્રયોગશાળા : ૧૩મી સદીથી ૧૯મી સદી સુધી. ગ્રંથ ૧. લેખક : મકરન્દ મહેતા પ્રકાશક : અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ.
પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૭ : ૧૫૬ પાનાં, સચિત્ર : કિંમત રૂ. ૨૧૦
(સદ્ભાવ : ‘બૂકમાર્ક’, ‘વરાયટી’ પૂર્તિ, “મુંબઈ સમાચાર”, ૬.૬.૨૦૧૦)

ઓગણીસમી સદીનાં દુર્લભ પુસ્તકોનો પુનર્જન્મ

• દીપક મહેતા

ગંગાધર શાસ્ત્રી ફડકે કૃત ‘ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ’, નર્મદાશંકર લાલશંકર રચિત ‘અલંકાર પ્રવેશ’, મનોહર સ્વામી રચિત ‘મનહરપદ’, જરા વિચિત્ર નામ ધરાવતું ગજલસતાંન, ‘દયારામ કૃત કાવ્યસંગ્રહ’, દીનશાહ અરદેશર તાલેયારખાંએ કરેલી ‘દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી’નું વર્ણન. એટલેજ વાછાએ લખેલું ‘મુંબઈનો બાહાર’ - આ બધાં પુસ્તકો વચ્ચે બે વાતની સમાનતા રહેલી છે. તમને થશે, આવાં, જુદી જુદી જાતનાં પુસ્તકો વચ્ચે તે વળી શી સમાનતા હોય? છે, સાહેબ, છે. એક નહીં, બે સમાનતા છે. પહેલી તો એ કે આ બધાં જ પુસ્તકો ૧૯મી સદીમાં, એટલે કે ઈ.સ. ૧૮૦૦ પહેલાં, છપાયેલાં છે. એટલે કે સો વર્ષ કરતાં ય વધુ જૂનાં છે. અન્યંત દુષપ્રાપ્ય છે, માંડ ક્યાં જોવા મળે તેવાં છે. વાંચવાનું તો મુશ્કેલ, લગભગ અશક્ય. સો, દોઢસો વર્ષે કાળજી જીર્ણ થઈ ગયો હોય, બાઈન્ડિંગ ઢીલુંઢકું થઈ ગયું હોય, જીવાતે પુસ્તક કોરી

ખાધું હોય. યુરોપ અમેરિકામાં આવાં પુસ્તકોનાં ખૂબ લાલનપાલન થાય, ક્યારેક બહુ મોટી કિંમતે વેચાય. પણ આપણે ત્યાં? જેમની પાસે હોય તે પરતીમાં ન વેચી નાખે તો આપણે નસીબદાર. કારણ ૧૯મી સદીમાં છપાયેલાં પુસ્તકોનું ખરું મહત્ત્વ આપણા મનમાં વસ્યું જ નથી. શું વાચકો, શું અભ્યાસીઓ, શું સંસ્થાઓ, શું પુસ્તકાલયો ઘણાંખરાંને મત આ કચરો છે, કચીર છે, કંચન નહીં.

અને આ બધાં પુસ્તકો વચ્ચેની બીજી સમાનતા? જરા ધ્યાનથી વાંચજો હોં માઈબાપ, બીજી સમાનતા એ છે કે આ બધાં જ પુસ્તકો, અને એવાં બીજાં પુસ્તકો હવે આપ સહેલાઈથી ખરીદી શકો છો, વાંચી શકો છો, સંઘરી શકો છો, અને તમે જે ખરીદો તે ફાટવાતૂટવાની હવે બીક નથી. કારણ હવે આ પુસ્તકો કાળજી પર છાપેલાં પુસ્તકો રૂપે નહીં, પણ સીડીરોમ પર તૈયાર કરેલ ઈબુક્સ રૂપે મળે છે. મૂળ પુસ્તકોને સ્કેન કરીને ડિજિટલ રૂપે સીડી પર મૂક્યાં છે, એટલે મૂળમાં કાનામાતરનો પણ ફેરફાર થવાની શક્યતા નથી. વળી આ આખી પ્રક્રિયા એવી રીતે કરી છે કે તમે જ્યારે સીડી કમ્પ્યુટરમાં ગોઠવો ત્યારે તમે ખરેખરું પુસ્તક વાંચતાં હો તેવું લાગે. બે પાનાં નજર સામે હોય. તમે ધારો તે પ્રમાણે પાનાં ફેરવી શકો. પાનું ફેરવો ત્યારે પાનું ફરવાનો આછો અવાજ પણ આવે. પાના પરના અક્ષરો તમે નાના મોટા પણ કરી શકો. એટલે વચસ્કોને કે નબળી નજરવાળાને પણ વાંચવામાં મુશ્કેલી ન પડે. કોઈ જરૂરી પાનાનું પ્રિન્ટઆઉટ પણ તમે કાઢી શકો.

જે પુસ્તકો આ રીતે સ્કેન કરીને સીડી પર મૂક્યાં છે તેમાં દોઢસોબસો પાનાંના પુસ્તક પણ છે અને સાતસો આઠસો પાનાંનાં પુસ્તક પણ છે. પર દરેક પુસ્તકની સીડીની કિંમત તો માત્ર સો રૂપિયા જ છે! આવો પુણ્યનો વેપાર કર્યો છે કોણે? ૧૮૬૫માં સ્થપાયેલી મુંબઈની ‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા’એ. (ફોન: ૨૬૨૫૦૯૧૦). આ રીતે જે વીસ પુસ્તકો સીડી પર મૂક્યાં છે તેમાં સૌથી જૂનું પુસ્તક છે ૧૮૩૯માં છપાયેલું ‘શ્રી ઈંગલંડ દેશની મુખતેશર અને શેહેલ વારતા’. પિતાએ પુત્રને લખેલા પત્રોરૂપે તેમાં ઈંગલંડનો ઈતિહાસ સરળ ભાષામાં આપવામાં આવ્યો છે. મુંબઈની નિશાળોના ઈન્સ્પેક્ટર ગંગાધર શાસ્ત્રી ફડકેએ લખેલું ‘ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ’ પણ ૧૮૩૯માં મુંબઈના આર. પ્રેરાના છાપખાનામાં છપાયું છે. આ પુસ્તક બોમ્બે એજ્યુકેશન સોસાયટી માટે તૈયાર થયેલું. આ સોસાયટી તે વખતે ઘણાં ગુજરાતી પુસ્તકોની બે આવૃત્તિ છાપતી. એક ‘વાણિયા ગુજરાતી’માં અને બીજી પારસી ગુજરાતીમાં. પણ આ પુસ્તકમાં લેખકે બંને બોલી એક સાથે પ્રયોજી છે. ૧૭૮ પાનાંના આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી અક્ષરોને માથે શિરોરેખા દોરેલી છે અને તે શિલાછાપ પદ્ધતિથી છપાયું હોય તેમ લાગે છે. ૧૮૫૮માં જેની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ હતી તે શોરાબજી શાપુરજીના પુસ્તકનું લાંબુલચક નામ છે: ‘જરતોશતી લોકોનાં ધરમ પુશતકો તથા એ પુશતકોની ભાષા અને પુરાતમપણાવીશે નીબંધ’ એક હજાર નકલની આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ૧૮૫૮ના ઓગસ્ટમાં છપાઈ અને મુંબઈ અને મુંબઈ બહારના પારસીઓને મફત વહેંચાઈ.

નર્મદનું ‘અલંકાર પ્રવેશ’ મુંબઈમાં ટોમસ ગ્રેહામના છાપખાનામાં છપાઈને ૧૮૫૮માં બહાર પડેલું. તેમાં નર્મદની ઓળખાણ ‘એલિફન્ટન મદરેશાના આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર’ તરીકે આપી છે. કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓ ‘હોંસથી ગાશે’ એવી આશા સાથે નર્મદે પ્રગટ કરેલ ‘નર્મગીતાવળી’ની ૧૮૬૯ની આવૃત્તિ પણ હવે સીડી પર મુકાઈ છે. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મુંબઈ કેવું હતું એ જાણવું હોય તો ૧૮૯૨માં પ્રગટ થયેલ મગનલાલ નરોત્તમદાસ પટેલનું ‘મુંબઈ શહેરનું વર્ણન’ વાંચવું રહ્યું. હિન્દી-ઉર્દૂ ગઝલો અને ઉપશાસ્ત્રીય સંગીતની ‘ચીજી’ સમાવતું ‘ગજલસતાંન’ પુસ્તક લગભગ ૫૦૦ પાનાનું છે. અખાની કવિતાનું સંપાદન ‘અખાભક્તની વાણી’ (૧૮૬૪), નર્મદ સંપાદિત ‘દયારામ કૃત કાવ્યસંગ્રહ’ (૧૮૬૫), નગીનદાસ મારફતિયા કૃત ‘મુંબઈની યુનિવર્સિટી વિશે’ (૧૮૬૯), દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી (૧૮૭૦), ‘ગુર્જર અગ્રેસર મંડળની ચિત્રાવલી’ (૧૮૮૯), ઈજિપ્તની ભૂમિ (૧૮૯૩) અને ‘મુંબઈનો બહાર’ (૧૮૭૪) જેવાં પુસ્તકો પણ છે.

આ છે ૧૯મી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ હવે નવો દેહ ધારણ કરીને પુનર્જન્મ પામી છે.
(સદ્ભાવ : ‘વર્ડનેટ’, “મુંબઈ સમાચાર”, ૨૭ મે ૨૦૧૦)

એક આલ્લાદ છે

• વિરાડ કાપડિયા

મને એવું યાદ છે કે ત્યારે હું હાઈસ્કૂલના બીજા-ત્રીજા વર્ષમાં હતો, જ્યારે પિતાનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોનાં સફેદપીળાં પાનાં પર અવારનવાર માનસિક લટાર મારવાનો રાખતો મેં શરૂ કરેલો. તે દિવસોમાં (જેની અસર હજી જરી છે) કોઈ પણ ભાષાનાં વાગ્વિભવ-અરણ્યોમાં ખૂંદાખૂંદી કરતાં મને એટલું જ સાનંદાશ્ચર્ય થતું, જેટલું ટારઝનને એની બાળલીલામાં થયું હશે. મને કંઈ કંઈ નવું નવું જોવા-જાણવા-અનુભવવા મળતું. સ્કૂલનું ભણતર એ એક ચીજ હતી, આ તજરબો અલગ હતો. અહીં કોઈ પાઠ્યક્રમ વિના, કોઈ વર્ગ-નિયમ વિના, એક એકલાએ સ્વેચ્છાએ આદરેલી સફર હતી, એક ખાનગી સાહસ હતું, જેની ઝણઝણાટી ને જેનું જાદુ હું દિવસો સુધી વાસરના દરેક પ્રહરમાં હૃદયના ખિસ્સામાં લઈને ફરતો.

આ ખૂંદાખૂંદીની પ્રવૃત્તિ સારુ મારી માનીતી જગ્યા હતી એ મોટા ખંડની એક બાજુએ ભીંત સાથે જ જડેલી સફેદ પહાણની લાખી અને ઊંડી બેઠક ('સેટી'), જેની ત્રણ તરફ કાટખૂણિયા કૌંસની જેમ સળંગ બારીઓ હતી, જેમાંથી અજવાળું અને અસંખ્ય ચકલીઓ આવ-જા કરતી. મેં બેઠકસાબ કલાકો ત્યાં ગાળેલા યાદ આવે છે. ઘરમાં એટલાં કબાટો નહોતાં ને કબાટોમાં ચોપડીઓ માટે વધારાની જગ્યા નહોતી, એટલે એ વિશાળ બેઠક પર અને એની પલોળી પીઠ પર પુસ્તકોનો ઢગ સ્થાયી રહેતો. એ બેઠકભર ઢગલામાં દેશદેશાવરનાં લોકો હાલતાં-ચાલતાં-બોલતાં હતાં; નાની નાવમાં સમુદ્રની સફરો થતી; યુબન અને છોકરી બેઠકની પાછળ એકસરખા જુસ્સાથી કિસ્સાઓનાં સરઘસ નીકળતાં; અફવાઓ દાદર ચડી બારણા પાછળ ગુસપુસ કરતી; હીરાના હાર પાછળ ખ્વાલિશો સવળતી ને ખુવારીઓ થતી; પેન્ટર પુડિંગ બતક પુસ્તકપરીક્ષક ને અક્ષોટક ઉપર ઝીણું ને તીણું લયમય બોલાતું; પેટીઓમાંથી શવ નીકળતાં; સોળસો વીઘા જમીન મેળવવા દોડતો લોભ લોહીની ઊલટીમાં ઢળી પડી સોળ વેંત જમીનમાં દફનાતો; પ્રાણીના શિકારથી કંટાળેલો મનુષ્યશિકારના શોખમાં રંગાયેલો પાતળો ટટ્ટાર જનરલ જહાજ-ફાંસૂ ટાપુ પર ભૂલા પડેલાને હસ્તધૂનનમાં હાથ લંબાવતો; બંદૂકો ફૂટતી, સર્પો ફુટકારતા, જંગલો, રણો અને ઘોર એકાંતોનો મુકાબલો થતો; ને તસ્વીરો તો (મનસિજ) એટલી હતી કે જહાંગીર આર્ટ ગેલરી પણ આરંભકાળથી પ્રદર્શિત બંધીને હાજર કરે તોય પાછી પડે.

તે આલ્લાદક અને ઓક્સિજન સમ દિલના દહનપોષક દિવસોમાં હું કેટલીય ચિત્રવિચિત્ર મન-માનચિત્ર વસ્તુઓ લખતો, જેમાંની અમુક ઉપહાસચિત્ર જેવી લાગતાં પિતાની હાંસીનો 'સુવર્ણચંદ્રક' પણ પામી હતી. પરિણામસ્વરૂપ, થોડીક મઠારાઈ કૃતિઓ, થોડોક હું. તે પુસ્તકોમાંથી ગમી ગયેલા એક અંગ્રેજી કાવ્યનો મેં અનુવાદ કરેલો, જેને આટલાં વર્ષો પછી મેં સુધાર્યો-વધાર્યો છે, અને જેમાં પહેલાંના અમુક ખંડો ને માળખું અખંડ છે.

એક આલ્લાદ છે કાવ્યને કરવાપણાની કણ્ઠમાં

મૂળ: વિલિઅમ કોલ્પર

કાવ્યાનુવાદ: વિરાડ કાપડિયા (1963 અને 2010માં)

એક આલ્લાદ છે કાવ્યને કરવાપણાની કણ્ઠમાં જાણતા જે કેવળ કવિઓ. ચાલપલટા, વેગવળાંકો, આયોજનો, અન્વેષણો કંઈ પ્રકાર-આકારનાં ચિત્ત જેને પ્રયોજતું શબ્દની મૃગયા મહી — શબ્દ જે જાકે ઉચિત, કિંતુ ક્રીડિત, પામવો અઘરો અજિત; ઊભરતાં પરપોટા-આયુ પ્રતિબિંબ જે મનની લીસી આરસી પર, પકડવાં ને બલ કરી બેસાડવાં ને રાખવાં સ્થિર ત્યાં સુધી કે દરમ્યાનમાં દોરી લે એ એક પ્રામાણિક પ્રતિમા એમની; પછી એ અનુકૃતિઓ એવી કલાપૂર્વક યોજવી

કે પ્રત્યેક નિજની પામતી આભા અનુકૂળ, ને એટલી જ સંયોજનાથી દીપતી કે જેટલી શ્રમ-ઉદ્યમ-ઈલમ વડે, સર્જનામાં જે સીંચ્યા — છે કવિના ચિત્તની પ્રવૃત્તિઓ એ, બધીયે આનંદદાયી ને હરી લેતી ખયાલો એવી દક્ષતાથી દુનિયાની દિલસોખગીના સૂરમાંથી, કે, ખોવાયેલો નિજ ચિતને, રમમાણ માનવ ! અનુભવતો જીવનની ચિંતાવ્યથાઆધિ બધી, ન દાદ મળતાં એમના બેસૂરને, લેતી વિદાય. હર્ષ એવા વર્ષતા એની પર જે ગાય છે. પણ આહ! એવા નહીં, યા કવચિત્ એવા એ ગાનના શ્રોતાજનો. રંજવા મુશ્કેલ, નહીં તો વળી ઉદાસીન, અથવા કદાચ અનભિજ્ઞ કે છે કશુંક સાધના કરવા સમુંય એ કાર્યમાં ન આદર્યું ક્યારેય જે, સ્વલ્પ તેઓ જાણતા એની પળો કટોકટીની, ને કળો છટકગતિની, ને ભાગ્યે જ માણતા એમનો આનંદ લઘુતમ જ્યાં એ પામ્યો ગુરુતમ.

e.mail : vkapmail@yahoo.com

મૌનાલયની નિશ્રામાં પળ બે પળ

• પંચમ શુક્લ

ક્ષણ એક મૌનાલય મહી બેઠો અને ... પળ પળ મને પોતે જ હું સંભળાઉં છું.

તા 15 મે 2010ના રોજ ઉત્તર ઈંગ્લેંડના બેટલી મુકામે ડાયસ્પોરિક કવિ અહમદ 'ગુલ'ના કાવ્યસંગ્રહ 'મૌનાલય'નું લોકાર્પણ થયું. અહમદ 'ગુલ' ખ્રિટનના અગ્રણી ગઝલકાર છે. 72 વર્ષની ઉંમરે પલેચિલા આ શાયર પાસે વર્ષોના અનુભવનું ભાયું છે. લગભગ છેલ્લાં 50 વર્ષોથી તે ખ્રિટનમાં છે. આ સંદર્ભે એમની પાસે ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય સર્જનને અનુકૂળ સમસ્યાઓ, ઘટનાઓ અને સંવેદનોનો સમૃદ્ધ ભંડાર છે. ઉત્તર અમેરિકાના આદિલ મન્સૂરી, પત્રા નાયક. ઈટલીના પ્રદ્યુમ્ન તત્રા કે ખ્રિટનના દીપક બારડોલીકર, અદમ ટંકારવી, મહેક ટંકારવી જેવા પ્રશિષ્ટ અને લોકપ્રિય કવિઓનાં સર્જનની સાથે અને સામે ઊભું રહી શકે, એવું સત્વશીલ સર્જન કરી, ગુલસાહેબે એમની આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે. વર્ષો સુધી ધીમું પણ સાતત્યપૂર્ણ સર્જન કરનાર આ કવિની કલમને અદમ સાહેબના સહકારથી વધુ વેગ મળ્યો હોય એમ જણાય છે. છેલ્લાં પંદરેક વર્ષોમાં એમની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ વધુ વેગીલી અને લોકાભિમુખ બની હોય એમ પણ જણાય છે. સ્વ. આદિલ સાહેબ એમના સર્જનને 'ગુલની ગઝલોની ખુશ્બૂ' નામક ગઝલ દ્વારા ભરપેટ સરાહે છે.

ગુલસાહેબે આપણને 7 ગઝલ સંગ્રહો (2 સહિયારા), 1 અનુવાદ, 1 સંપાદન આપ્યાં છે. છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોથી ગુલસાહેબની ગઝલોમાંથી વારંવાર અલપ-ઝલપ પસાર થવાનું બનતું રહ્યું છે. એમની એકાધિક ગઝલો અને અછાંદસ કાવ્યો મને સ્પર્શતાં અને પ્રભાવિત કરતાં રહ્યાં છે.

અંગત રીતે એમના સીધા પરિચયમાં આવવાનું હમણાં હમણાં જ બન્યું હોવા છતાં, આ પરિચયમાં એક અજબ ખેંચાણ અને દિલની મીઠાશ અનુભવાઈ છે. આદિલ, અદમ કે ગુલ સાહેબ સાથે વાત કરતાં મને ક્યારેય એમના વડીલપણાનો ભાર અનુભવાયો નથી. મિત્ર જેવી સહજતા અને મુદ્દુ મીઠાશનો મઘમઘાટ એ આ બંધા શાયરોનાં વ્યક્તિત્વનાં ચિરંકિત છાપ છોડી જાય એવા પાસાઓ છે.

ગુલસાહેબે એમના આ સંચય - મૌનાલય(મૌનના આલય)માંથી પસાર થઈ અને વિશે સહુ સમક્ષ કઈક કહેવા આમંત્રણ પાઠવી ઉપકૃત કર્યો એ બદલ એમનો તથા સહુનો હું શુક્રગુજાર છું. હું માત્ર એક ભાવક તરીકે મારા ભાવ-પ્રતિભાવ સહુને વહેંચવા આવ્યો છું.

અઝીઝ ટંકારવીએ 'મૌનાલય'ની ખૂબ સુંદર અને છણાવટ ભરી પ્રસ્તાવના લખી છે. સંગ્રહની વિશેષતાઓ અને ગુલસાહેબનાં સર્જનની લાક્ષણિકતાઓને એમણે ચૂંટેલા અશ્વાચર દ્વારા આબાદ પકડી છે. પણ એ પ્રસ્તાવના સિવાય એક ભાવક તરીકે મેં જે અવલોકન કર્યું, અને મને જે કંઈ પ્રથમ વારના વાંચનમાં સ્પર્શ્યું તે હું તમારી સમક્ષ મૂકું છું. અત્રે એ વાત ધ્યાન ખાસ દોરું કે ... સામાન્ય રીતે કોઈ પણ કવિના સંચયની કૃતિઓ સમયના એક લાંબા અંતરાલ પર રચાયેલી હોવાથી બાહ્ય અને આંતર મનોવિશ્વની અનેકવિધ લાગણીઓનું પોત ઈન્દ્રધનુના સંયોજન શું સંકુલ અને સ્તિનગ્ધ છે. આથી કોઈ પણ કાવ્યસંગ્રહને એક-બે બેઠકે વાંચી મૂલવવો કે પ્રતિભાવ આપવો એ કવિનાં સર્જનની ઉચિત આમન્યા જાળવી શકતો નથી. આ બાબતની નોંધ સાથે હવે સંગ્રહ વિશે કેટલીક વાતો કરીએ.

'મૌનાલય'માં કુલ 53 કાવ્યો છે. જેમાં 11 અછાંદસ (હરીશ મિનાશ્રુની ભાષામાં કહું તો યાદુચ્છાંદસ) અને 42 ગઝલો છે. સામાન્ય રીતે ગઝલો લખનાર, ગુલ સાહેબના આ અછાંદસ કાવ્યોમાં ડાયસ્પોરિક નિરૂપત (ઉદાહરણ : બાઉન્સર, લોફ્ટ અને શોધ), વતન ઝુરાપો (ઉદાહરણ : બ્રિટનને, કેરીની સફર), નાગરિક એવમ્ સામાજિક સંદર્ભો (ઉદાહરણ : સ્વમ ડોંગ, ડી. એન. એ.) એના સ્વાભાવિક વાણાટને લીધે કુદરતી કવિતા(નેચરલ પોએટ્રી)નો રસાનુભવ કરાવે છે. જ્યારે ગઝલોમાં સ્વાભાવિક રીતે એમનો અનુભવ/મેચ્યોરિટિ ગઝલનું સ્વરૂપ, તહઝીબ અને મિજાજ શિસ્તબદ્ધ રીતે સાચવે છે. સંવેદનનાં મૂલ્ય સાથે બાંધછોડ કરી કૃતક પ્રાસવૈભવ પ્રગટ કરવાને બદલે તેઓ ઘણું ઠેકાણું એકનો એક કાફિયો બીજી કે ત્રીજી વાર વાપરવાનું પસંદ કરે છે (ઉદાહરણ : પૃષ્ઠ 17, ગઝલ 16માં 'ગયા' અને 'થયા' જેવા કાફિયાઓ ત્રણ ત્રણ વખત વપરાયા છે). વળી, ક્વચિત તેઓ સુસ્ત કાફિયા અને કહેવાતા કાફિયાદોષ (ઉદાહરણ : પૃષ્ઠ 26, ગઝલ 25માં દશાઓ, ખભાઓ પછી દુઆઓ કાફિયો) વહોરીને પણ નીજી નીપજને અક્ષુણ્ણ રાખવાનું પસંદ કરે છે. સંગ્રહની છેલ્લી છ ગઝલોમાં (શાયદ, કહાં જ રહે હો?, સમઝતા રહા મેં, યહાસિ ગુજરના, બરસાતમેં, અને આવાઝા દો જેવા) હિંદી/ઉર્દૂ રદીફ દ્વારા ભાષાની સીમાઓને ઓગાળવા(Seamless diffusion)નો પ્રયોગ પણ ધ્યાન ખેંચે છે. ગુલસાહેબ પંચકલ અને સપ્તકલ સંધિઓના પાંચ જટલા પ્રમુખ છંદોના સંયોજનોને લાંબી ટૂંકી બહરમાં ભાવ મુજબ પ્રયોજે છે. ખાસ કરીને ટૂંકી બહરમાં એમની હથોટી અનુભવી શકાય છે.

એક મહાઆલય(મહેલ)માં જુદા જુદા કમરા હોય, દરેક કમરામાં એને શોભે એવું રાચરચીવું હોય, દરેક કમરાની આગવી ઓળખ હોય. એ જ રીતે 'મૌનાલય'ની 53 કૃતિઓ એકમેકથી ભિન્ન છે - એમાં વૈતથ્ય (વિપાદ) છે, સમત્વ છે, ડાયસ્પોરિક સમસ્યાઓ છે, દૃષ્ટાભાવ છે, સહજ તાટસ્થ્ય છે, તારસ્વર તિખાશ છે, ચિંતન છે અને અલગારી આહ્વાદ પણ છે. એક ભર્યા ભર્યા ગુજરાતી ભાણામાં હોય એવા રસ ઝરતી રચનાઓ વાચકને સતત ઉદ્દિમ

રાખે એવી છે. આમ છતાં સમગ્રતયા બધી કૃતિઓમાં મૌનના સાનિધ્યને મમળાવતી માલુમ પડે છે. અને એ રીતે 'મૌનાલય'માં સંસ્થિત આ રસસંપુટ 'મૌનાલય' નામાભિધાન સાર્થક કરે છે.

સમગ્ર સંચયમાં, ગુલસાહેબ લગભગ 14 વખત મૌન શબ્દ વાપરે છે (પ્રથમ 11 અછાંદસમાં 3 વખત અને બાકીની 42 ગઝલોમાં 11 વખત). પુનરોક્તિ પામેલો આ મૌન શબ્દ કઈ રીતે અલગ અલગ અર્થઘણાઓ અને અર્થવિભાવો સાથે પ્રગટે છે એ જોવા અને અનુભવવા માટે હવે હું મૌન શબ્દ લઈને આવતા 11 અશ્વાચર આપની સમક્ષ રજૂ કરીશ.

- પૃષ્ઠ 13, ગઝલ 12, અશ્વાચર **મૌન, શબ્દો ને કડીમાં કેદ છું ત્રણ વળાંકોની ગલીમાં કેદ છું.**
- પૃષ્ઠ 17, ગઝલ 16, અશ્વાચર **મૌનના જલસા થયા, એવી ખબર શબ્દ-ઘર ઉજડી ગયા, એવી ખબર.**
- પૃષ્ઠ 22, ગઝલ 21, અશ્વાચર **શબ્દ ફૂલ શબ્દો રહે એવું કરો આ મૌનના પડયા શમે એવું કરો.**
- પૃષ્ઠ 23, ગઝલ 22, અશ્વાચર **શબ્દની માયા તળે છે જિંદગી મૌનની છાયા તળે છે જિંદગી.**
- પૃષ્ઠ 36, ગઝલ 35, અશ્વાચર **શબ્દ લોહીઝાણુ છે મૌન પણ આગજાણુ છે.**
- પૃષ્ઠ 37, ગઝલ 36, અશ્વાચર **શબ્દના તંબુ બધા સળગી જશે મૌન ભડભડ છે ગઝલને આંગણે.**
- પૃષ્ઠ 39, ગઝલ 38, અશ્વાચર **શબ્દનો વિસ્તાર ને નક્ષો અલગ મૌનનો દીધો અમે હિરસો અલગ.**
- પૃષ્ઠ 43, ગઝલ 42, અશ્વાચર **મૌનને કોણુ દઈ ગયું તાળી? શબ્દનું ગામ થઈ ગયું ખાલી.**
- પૃષ્ઠ 44, ગઝલ 43, અશ્વાચર **શબ્દની હદમાં રહું છું પણ મને મૌનથી વીંટળાયલી વાચા ગમે.**
- પૃષ્ઠ 44, ગઝલ 43, અશ્વાચર **મૌનના પડયે લખેલી આ ગઝલ શક્ય છે એકાદ જણને પણ ગમે.**
- પૃષ્ઠ 48, ગઝલ 47, અશ્વાચર **મૌનની ધૂનના સહારે પણ એક ગાનું છે ગીત મારે પણ.**

જેવા જેવું એ છે કે 11માંથી 8 વખત મત્વા જ મૌનથી ઉઘાડ પામે છે. અને પ્રથમ 9 અશ્વાચરમાં મૌન સીધીસીધું શબ્દ સાથે સંઘર્ષમાં આવે છે - એ વૈખરીથી પરાવાક સુધી જવા મથતી વાણીનાં સ્થૂળ ક્ષેત્રો અને અવલોકનોને તિલાંજલિ આપનું રહી અંતિમ 2 અશ્વાચરમાં અલગારી આહ્વાદ સાથે અદૃશ્ય નાદની અવસ્થાને પામે છે.

ગુલસાહેબ શબ્દની સીમામાં રહી મૌનની એવી લીલાઓ પ્રગટાવે છે કે એમના માનમાં કવિ રજિન્દ્ર શુક્લનો એક શેર ટાંકવાનું મન થાય છે :

આપણા સામટા શબ્દ એછા પડે એમના મૌનને એટલા રંગ છે.

'મૌનાલય'ની છેલ્લી ગઝલ 'આવાઝ દો' (પૃષ્ઠ 54)માં સર્જકની મૌનને સમજવા અને પામવાની મથામણ ચૂપકીદીના વિસ્ફોટરૂપે પ્રગટ થાય છે:

ચોતરફ આ ચૂપકીદીની ભીંસ ને, જીવ પણ ચૂંથાય છે, આવાઝ દો.

કદાચ આ વિસ્ફોટની અવસ્થાઓ જ 'મૌનલય'નો પાયો નહીં હોય એની શી ખાતરી?

તો અંતે આપણે આ મૌનના ઉદ્ગાતા સર્જકને કહીએ કે જનાબ અમે તમને આજ રીતે હોકારો દેતાં રહીશું, પણ તમે તમારા જીવને જાળવી, દૃઢ્યને હેતથી ભર્યું, ભર્યું રાખી મૌનના પાતાળેથી મધમધ ગુલ-ગઝલોની સરવાણીઓથી અમને તરબતર રાખજો.

૧૫ મે ૨૦૧૦ના રોજ બ્રિટનનાં બાટલી (બેટલી) ગામે ડાયસ્પોરાના અગ્રણી શાયર અહમદ ગુલ સાહેબના કાવ્યસંચય 'મૌનાલય'નું લોકાર્પણ થયું. એ પ્રસંગ બાદ શિપલીમાં આંખના નિષ્ણાત તબીબ ફાફક ધાંચીના ઘરે મહેમાન નવાજ માણી બ્રેડફર્થથી લંડન પાછા ફરતાં બસ(કોચ)માં રચાયેલ પ્રસંગોચિત સ્વગતોક્તિ/પ્રવાસોક્તિ.

ગુલશને ગુલ થાઉં છું

♥ પંચમ શુક્લ

લંડનથી પહેલી વાર બ્રેડફર્ડ જાઉં છું, ને બાટલીનાં ગુલશને ગુલ થાઉં છું.

ક્ષણ એક 'મૌનાલય' મહીં બેઠો અને, પણ પણ મને પોતે જ હું સંભળાઉં છું. આ કોચ મોટર વેં ઉપર દોડે ને હું, લેસ્ટરશાયરના વુડ્સમાં ખોવાઉં છું. જોયું હતું જે તેજ પાછું જાઉં છું, પણ હું મને ચોમેરમાં પરખાઉં છું. આ પોન્ડ, આ પીળાશ - મે મહિનાનો ચાસ, સૂરજના ફીશીંગરોડથી ખેંચાઉં છું. એકાદ નાનું વાદળું વરસી પડે, તો લીલુંછમ ધરતી સમું ભીંજાઉં છું. જૂની પુરાણી ફેન્સથી રક્ષાયેલા - ઢોળાવે ઘેંટા શાંત ચરતાં જાઉં છું. ઘોડાં નજર ત્રાંસી કરીને જાઉં લે, ફડફડ થતા આ હોઠમાં શું ગાઉં છું? વીજયાંભલા ને દેવળોની ટોચ પર, ઝબકી જતાં કોઈ બિબથી અંજાઉં છું.

ફાફકદંપતી આંખમાં એવું વરસ્યા, કે મેઘધનુ થઈ પથ ગગન પથરાઉં છું.

(૧૬/૫/૨૦૧૦, નેશનલ એક્સપ્રેસ સર્વિસ ૫૬૧)
[1 Eastcote Road, SOUTH HARROW, Middlesex HA2 8LQ, U.K.]

લંડનમાં સ્થાયી થતાં પહેલાં, ૧૯૫૭માં, બ્રહ્મદેશથી (બર્માથી) આવીને તરત બર્માગિમ, સંજોગવશાત્, ત્રણ વર્ષ એટલે ૧૯૫૭ એપ્રિલથી ૧૯૬૦ના લગભગ સપ્ટેમ્બર સુધી વસવાનું થયું. અને આ વર્ષે લંડનમાં આવ્યાને બરાબર ૫૦ વર્ષ પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે વીતેલા સુખમય સમય પર નજર ફેરવી લેવાનું મન થાય છે. તકલીફો, અપમાન, દુઃખના ઘણા પ્રસંગોમાંથી પસાર થવાનું બન્યું છે, છતાં પણ સુખની ઘડીઓ જે ગઈ છે, અને એ એટલી સુંદર છે કે એમાં તમને સર્વને સહભાગી બનાવવાનું પુણ્ય ભેગું કરવાની અદમ્ય ઈચ્છાથી આ ૫૦ વર્ષના સુંદર પ્રસંગ પીરસવા અહીં આવ્યો છું. એ પીયૂષ જેવા મીઠા અને ગંગા જેટલા પવિત્ર છે. તમે સૌ એનું આચમન કરીને મેં જે આનંદની અનુભૂતિ કરી છે એવા આનંદને અનુભવજો.

સિતારવાદક પંડિત રવિશંકરનો વિલાયતમાં પ્રથમ કાર્યક્રમ, બર્માગિમમાં થયેલો. રવિશંકરજી પંડિત રવિશંકર તરીકે ઈંગ્લેન્ડમાં જાણીતા થયા નહોતા ત્યારે ઘરેઘરે પ્રચાર કરી એમનો પહેલો પ્રયોગ બર્માગિમમાં ડૉ. જૈનને ઘરે થોડાક યુનંદા મિત્રોની હાજરીમાં થયો હતો. આ પહેલો જ અવસર હતો. અને તેમની સાથે ત્યારે જ પહેલવહેલો અંગત પરિચય થયો.

ત્યારબાદ ૧૬ ઓક્ટોબર ૧૯૫૮માં એમનો પ્રોગ્રામ મીડલેન્ડ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ બર્માગિમમાં થયો. એ વેળા ક્લાસિકલ મ્યુઝીકનાં સહેલાણીઓ એટલા પ્રમાણમાં ન હતાં. તેથી રાતના કામ પરથી આવ્યા, બાદ ઘરે ઘરે જઈ, ફરી ફરીને ટિકિટો વેચી અને હોલ ભરી દીધો. ઘરે ઘરે ફરીને જાણાવતો કે રવિશંકરજીનો પ્રોગ્રામ છે. આપણા સુરતી ગુજરાતી ભાઈઓએ એમનું નામ સાંભળેલું નહીં એથી મને પૂછે કે કોણ 'રવિશંકર મહારાજ' આવે છે? અને શું 'તંબૂરો' વગાડવાના છે? આવા પ્રેક્ષકોને સમજાવી, એમને રસમય કરી, ટિકિટો વેચવી એ કેટલું હશે? આમ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતને પ્રખ્યાત કરવામાં આમાં ઘણા રસિક લોકોનો પ્રયત્ન અને સાહસે કામ કર્યું છે.

સ્વામી વલ્લભદાસ ઉપરાંત બર્માગિમમાં વિલાયતખાન (સિતાર), અલીઅકબર (સરોદ), રામગોપાલ (ભરતનાટ્યમ), ઈન્દરાની રહેમાન (ઉડીશી - ભરતનાટ્યમ) વગેરેનો પરિચય કેળવાયો. આમ બર્માગિમનો દોર પૂરો થયો. કદીએ ન વિચારેલું - જોયેલું - જાણેલું - બધું જાણવા અને અનુભવવા મળ્યું અને જીવનનો એક નવો તબક્કો શરૂ થયો. એમાં સંગીતે મને ખૂબ જ પ્રોત્સાહન - આનંદ અને મનની શાંતિ આપ્યાં.

ઘણા સંગીતકારો સાથે ત્યાર બાદ પરિચય થયો. હરિપ્રસાદ ચૌરસિયા, શિવકુમાર શર્મા, અમજદઅલી ખાન, નીખિલ ઘોષ, રશીદ ખાન, રઘુનાથ શેઠ, રામનારાયણ, શમીમ અહમદ, અહ્મદખા, ઝાકીર હુસૈન અને અનેક જે હું લખતાં અને તમે વાંચતાં યાકો. લંડનમાં આવતાંની સાથે જ પ્રથમ દિવાળી પ્રોગ્રામ નવેમ્બર ૧૯૬૧ દરમિયાન મહાત્મા ગાંધી હોલમાં, ફિત્જરોય સ્કેવર ખાતે મધ્ય લંડનમાં થયો. ત્યાર બાદ રવિશંકર હોલ - 'મંદિર' ખાતે મધ્ય લંડનમાં થઈને આ આંકડો ૨૦૦ પ્રોગ્રામથી ય ઉપરનો થઈ ગયો. આથીસ્તો આ વર્ષે પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થયાં તેનાં કંઈક યાદગાર પ્રસંગો લખતાં આનંદ જ થાય.

લંડનમાં, ૮ ગ્રેટ રસલ સ્ટ્રીટ - ૩૭૯.સી. ૧માં, પ્રથમ ઐતિહાસિક શાકાહારી રેસ્ટોરાં 'ઈન્ડિયા કોફીહાઉસ' ખૂલ્યું. બરાબર સેન્ટ્રલ Y.M.C.A.ની સામે જ તે હોવાથી તેમ જ મારા પ્રથમ દિવાળી પ્રોગ્રામથી ખૂબ જ ઓછા સમયમાં તેનો આરંભ થયો હોઈ, લંડનમાં ભારતીય લોકોમાં તે ગાજતું થઈ ગયું. જોત જોતામાં 'કલાકાર હિન્દી ડ્રામા, મુસાફીર, પ્રોલોગ, 'દરની દિવાળી, બહેસાહેબ હિન્દી ડ્રામા વગેરેથી 'નવકલા' ધમધમી ઊઠ્યું. અને એના પડઘા ભારત સુધી પહોંચી ગયા.

તે દિવસોમાં હું જ ઓર્ડર લઉં, વેઈટર પણ હું જ, પ્લેટ પણ હું જ ધોઉં, કોફી બનાવી પૈસા એટલે બીલપણ હું જ સંભાળું. જાણે કે 'વન મેન શો'. અને એક દિવસ હું સર્વ કરતો હતો ત્યારે અચાનક 'કોફીહાઉસ'માં પંડિત રવિશંકર પ્રવેશ્યા, મારા એક હાથમાં પૂરીશાકની પ્લેટ અને બીજા હાથમાં ચા કે કોફીનો કપ. એમને જોતાં જ મારા આશ્ચર્ય અને આનંદનો પાર ન રહ્યો. હજી આવો કહું, તે પહેલાં તો તેઓ નજીક આવી મારા કાનમાં બોલ્યા કે મારે 'રમેશ

પટેલ'ને મળવું છે. મેં બેસવાનું કહ્યું, પણ લંચટાઈમને લીધે મારા પાસે સમયની કટોકટી, એમણે ફરી હાથ કર્યો. હું એમની પાસે ગયો તેઓએ જલદી મળવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. મેં હકારમાં માથું ઘુણાવી એમને પુછ્યું કે આપ ચલા લેશો કે કોફી? એમણે કોફી લેવાની કહી. હું દોડતો જઈને કોફી બનાવીને એમને કોફી આપતાં કહ્યું કે સાહેબ, હું જ 'રમેશ પટેલ' છું. તમે એમના મનની પરિસ્થિતિની કલ્પના કરી શકશો. આદરથી એ જોતા હતા તે મેં પરિસ્થિતિ સમજાવી કહ્યું કે અહીં વાર્તાલાપની શક્યતા નહીંવત છે. જે રવિવારે મારા કિંગ એડવર્ડ મેન્શનના ફ્લેટ પર જમવા પધારો તો નિરાંતે વાતચીત થઈ શકે. એમણે હા પાડી. સમય અને કેટલાં મહેમાનો હશે તે નક્કી કરી તેઓએ વિદાય લીધી.

સન ૧૯૭૫ના અરસામાં સિતારવાદનનો એક ભવ્ય કાર્યક્રમ લંડનમાં યોજાયેલો ત્યારનું એક ભાતીગળ ચિત્ર. મદન અરોરાએ લીધી આ છબિમાં, ડાબેથી, રમેશ પટેલ, તબલાનવાજ ઉસ્તાદ અવારખાઈ, જોર્જ હેરિસન (પાછળ ડોકાયેલા), સુરેન્દ્ર કામથ (માઈક પર) અને સિતારવાદક પંડિત રવિશંકર જેવા મળે છે.

નિયત રવિવારે સમય પ્રમાણે, પંડિત રવિશંકર, ઉસ્તાદ અહ્મદખા, સુ જોન્સ (રવિજીનાં સખી મિત્ર), 'ગ્રેમી એવોર્ડ' પ્રાપ્ત કર્યો છે તે નોરા જોન્સનાં માતા. આવી પહોંચ્યાં. સ્વાગત બાદ, ભોજન અને ત્યાર બાદના વાર્તાલાપનું તારણ એ હતું કે એમના લંડનના અને યુરોપના પ્રોગ્રામ ગોઠવવા માટે એક ઈમ્પ્રેસારિયોની શોધમાં એ હતા. એમની ઈચ્છા મને નિયુક્ત કરવાની હતી. આવડી મોટી, આવી સરસ ઓફર, આવડા મોટા કલાકાર તરફથી મળે તે ખૂબ જ આનંદનો વિષય હતો. મેં ખૂબ આદરથી બે-ચાર દિવસની મહેતલ માગીને કહ્યું કે વિચાર કરીને જાણાવીશ. વાતવાતમાં એમને ઓળખાણ આપી દીધી કે બર્માગિમના પ્રોગ્રામમાં ય હું સંકળાયેલો જ હતો. આમ ઓળખાણ પાકી થઈ.

બે-ચાર દિવસ બાદ ફરી બોલાવી, મેં એમની ઓફર સ્વીકારવાની મારી ના ઈચ્છા દર્શાવી. એનાં ત્રણ કારણ જાણાવ્યાં : પ્રથમ, મારે સંગીત સાથે વેપાર (બિઝનેસ) કરવો નથી. બે, હું આ કાર્ય કરવામાં ખરો ન ઊતરું, મારી કાર્યક્ષમતા ઓછી પડે, તો હું તમારું નામ બગાડું અને આપણો સંબંધ અનાયાસે ટૂંકમાં પલટા. અને ત્રણ, આ બે કરતાં આ કાર્ય કરતાં કરતાં મારા દેશ 'ભારત'નું કંઈક અહિત થાય, નામમાં બદનામી મળે, તે તો મારાથી જરાયે સહન થાય નહિ. માટે આ કાર્ય માટે તમે કોઈ અન્ય યોગ્ય વ્યક્તિ શોધી લો. આમ આયત્નાદેવા અંગાડી કે જેમણે એ સર્વ કલાકારોને લંડન અને યુરોપ લાવવાનો અથાક પ્રયત્ન કર્યો, સાહસ કર્યું, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત ને નૃત્યનાં કલાકારોને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું એમને અડધી સીડીએ ઊભા રાખી, રવિશંકરજી બેસી (અંગ્રેજી ઈમ્પ્રેસારિયો પાસે) ગયા. આમ આવેલી એક મહાન તકને જાણે કે ગંગાજળમાં વહાવી દીધી. કૃષ્ણાર્પણ (જય સચ્ચિદાનંદ) કરી દીધું.

એક દિવસ અચાનક રવિજીનો, ૧૯૬૩-૬૪ની આસપાસ, ફોન આવ્યો : રમેશ શું કરે છે? કંઈ ખાસકામમાં નથી, તેમ મેં ઉત્તર આપ્યો. એમણે મને જોઈ હેરિસનનું હેમસ્ટેડમાંના ઘરનું સરનામું લખાવ્યું અને કહ્યું કે જલદી આવી જા. કંઈ પણ વધુ વાતચીત કર્યા વિના મેં ટેક્સી મંગાવી અને પહોંચી ગયો. ટેક્સીમાં બેઠો એટલે વિચારોનાં વમળ ઊભર્યાં. કેમ શું હશે? શું કામ હશે? મારા વિના બીજા ઘણા જ મિત્રો તો હશે જ વગેરે કરતાં કરતાં હેમસ્ટેડ આવી ગયું. મેં

ઘરની ઘંટડી વગાડી. આશ્ચર્યમાં (લક્ષ્મીજીનાં નાનાં બહેન) કમલાજી (રવિજીનાં સ્ત્રી મિત્ર) બારણું ખોલવા આવ્યાં. અને ઘરમાં પ્રવેશતાં જ કંઈક જુદી જ લાગણી થઈ કે ખૂબ માણસો લાગતા નથી. અંદર પ્રવેશીને રવિજીને પ્રણામ કર્યાં. ભાવવિભોર થઈ તેમણે મને જણાવ્યું કે આજે તેઓ 'દાદા' બન્યા છે અને અખૂટ આનંદમાં છે. મેં હાર્દિક વધાઈ આપી. બેઠો. મારી સાથે કમલાજી અને (પંડિત રવિશંકરની સંગતમાં તાનપુરો વગાડતા) પ્રોદ્યુત સેન. બસ, આટલું જ ઓડિયન્સ. અને મને કહે, રમેશ, આજે હું ખૂબ ખુશ છું અને મારે મન ભરીને વગાડવું છે, બસ, પછી તો પૂછવું જ શું. કલાકાર જ્યારે પોતે પ્રસન્નચિત્ત - આનંદોત્સવમાં હોય, સમયની પાબંદી ન હોય, ઓડિયન્સને રિજવવાનું ન હોય, માર્કકોફેન ઠીક કરવાનું ન હોય, ત્યાં એ એકચિત્ત થઈ રાગમાં ગુલતાન થઈ વગાડે. ત્યારે આનંદ બધી જ અટારીઓ ઓળંગી જઈ સુખધામની યાદ અપાવી સંગીતના દેવના ચરણોમાં બેસાડી દે. એવી એવી અનુભૂતિ ત્યારે થઈ. આમ બહુ ઓછા લોકોને મળે તેવી તક મને સાંપડી, અને એ તક મેળવી આપવા જગતનિયંતાને સત્ સત્ પ્રણામ. ફરી હજી રાહ જોઈ છે, પણ એ ઘડી આવી જ નથી; પણ હજી એ સિતાર મનના કોઈ ખૂણે ગુંજ્યા કરે છે.

પંડિત રવિશંકરના બાહ્ય સ્વરૂપ સાથે સરખામણી ૧૯૬૨માં 'કલાકાર' નામે એક હિન્દી નાટક, ફ્રેન્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં થયું. નાટક પૃથ્વીરાજ કપૂરનું હતું જેમાં પંજાબી લોકનૃત્યનું એક દૃશ્ય હતું. ભાગ્યવશાત્ રવિજીના મોટાભાઈ ઉદયશંકરજીના ડાન્સ ગ્રુપનાં એક પ્રખ્યાત નૃત્યાંગના જોહરા સાયગલ લંડનમાં એ જ અરસામાં સ્થિર થયેલાં. એમને રિહર્સલ કરવા અને શીખવવા આમંત્રણ આપ્યું. એમણે સહર્ષ સ્વીકાર્યું. અને પ્રથમ દિવસે ફ્રેન્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટના સ્ટેજ પર પંજાબી ભાંગડા નૃત્યનું રિહર્સલ કરી લીધા બાદ, એમણે મને સ્ટેજના એક ખૂણામાં બોલાવી મારું નામ પૂછ્યું. અને અચાનક માની મમતાથી મને ભેટી પડ્યાં; અને કહે કે 'તું છોટે રવિ જૈસા દિખતા હૈ' ! બસ, તે દિવસથી મનમાં અમે રવિશંકર થઈ ગયા. એક વખત પ્લેબેક સીંગર મહેન્દ્ર કપૂરનું પ્રોગ્રામ અર્થે ઘરે આવવાનું પ્રયોજન થયું. પ્રોગ્રામ બાદ જમતાં જમતાં મને કહે કે રમેશભાઈ.

લંડન મહાનગરના ટોટનામ કોર્ટ રોડ વિસ્તારના હેનવે પ્લેસમાં, સન ૧૯૭૫ના અરસામાં, 'મંદિર' રેસ્ટોરેશનું ઉદ્ઘાટન થયું, તે વેળાની ઐતિહાસિક છબિ. મદન અશોરાએ લીધા આ ફોટોમાં, ડાબેથી, સુરેશ વેધક, જ્યોતિબહેન કામથ, સુરેન્દ્ર કામથ, પંડિત રવિશંકર, જ્યોર્જ હેરિસન અને રમેશ પટેલ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આપ રવિશંકરજીકી પ્રતિકૃતિ લગતે હો. હમણાં ૧૯૮૦માં અમેરિકા જવાનું ફેર થયું. ૧૯૮૦ થી ૧૯૮૫ સુધી ગેઈન્સીવ - ફ્લોરિડામાં 'મંદિર' વેજીટેરિયન રેસ્ટોરાં ચલાવેલું. ત્યારબાદ વખતો વખત જવાનું થાય છે. તેમાં આ વર્ષે રેસ્ટોરાં બંધ કર્યાને ૨૫ વર્ષ થયાં, ગયા વર્ષે એક હેલ્થકુડ સ્ટોરમાં કંઈક ખરીદવા જવાનું થયું. કંઈક ખરીદતાં અચાનક એક ભાઈને આ વસ્તુ શું છે એમ પૂછવા જતાં જ આશ્ચર્યની નજરથી મને જોઈને કહે કે બે જ વ્યક્તિ આવા સરખા દેખાય છે. એક રવિશંકર અને બીજા રમેશ પટેલ, રવિશંકર અહીં લોઈ ન શકે એટલે આ રમેશ પટેલ જ હોવા જોઈએ. ગેઈન્સવીલની 'મંદિર' રેસ્ટોરાંમાં નિયમિત ભોજન કરવા આવનાર તે એક આદરણીય વ્યક્તિ હતી. આના જવા અનેક લોકોએ મને આ બિરુદ આપ્યું છે.

આમ રવિજી તો સિતાર વગાડી, મહેનત કરી રવિજી બન્યા, ઈશ્વરે મને એમને એમ રવિશંકર બનાવી દીધો ! હા, જ્યારે રવિજી પર ફિલ્મ બનતી હતી ત્યારે ઊંડે ઊંડે એમના યુવા જીવનનું પાત્ર ભજવવાનું મન થયેલું, એની ના નહિ.

આખું જીવન જાણે મધ્ય લંડનમાં વિત્યું પણ રેસ્ટોરાંના ધંધામાં પડ્યા એટલે દરરોજ રાત્રીના ખૂબ જ વ્યસ્ત રહેવાનું બને. અને એમાં ય શુક્ર, શનિ તો ખાસ. લંડનમાં સારામાં સારા શો ફેસ્ટીવલ હોલ - આલ્બર્ટ હોલ હોય. શો તો શુક્ર, શનિના જ હોવાના, મધ્ય લંડનમાં હોવાને લીધે લોલીવુડ - બોલીવુડના કલાકારોનો પણ ઘણી વાર પરિચય થતો. લોલીવુડના કલાકારોનો પણ આમાં સમાવેશ થતો અને સંગીતકારો જેવા કે જોર્જ હેરિસન, જેમ્સ ગોલવે, વગેરે. આવા અનેક લોકો 'મંદિર'માં અવારનવાર જમવા આવતા. આમાં એક દિવસ સુંદર પ્રસંગ બન્યો. આપણા હરિપ્રસાદ ચૌરસિયા જેમ જેમ્સ ગોલવે જગ પ્રસિદ્ધ યુરોપીયન ફ્લોટિસ્ટ (વાંસળી, પાવો, મોરલી વગાડનાર) છે. તેઓ નિયમિત મંદિરમાં જમવા આવતા. ૧૯૮૦ની આસપાસ, એક દિવસ રોયલ ફેસ્ટીવલમાં એમનો કાર્યક્રમ હતો અને એ પણ શનિવારે સાંજે. મને ખૂબ જ દુઃખની લાગણી થઈ આવી કે મારા ધંધાને કારણે આપણા મિત્રોના કાર્યક્રમમાં પણ જઈ શકાતું નથી. ખેર. તે જ દિવસે રાત્રે રેસ્ટોરાંમાંથી પરવારી ૧૧.૩૦ - ૧૨.૦૦ વાગે ઘરે પહોંચ્યો. આખા દિવસનો ઊભા રહેવાનો થાક ભર્યો પડ્યો હતો.. ઘરે જઈ ટી.વી. ચાલુ કર્યું. લાંબા પગ કરી હું થાક ઉતારતો હતો. એવામાં ૧૨.૩૦ - ૧.૦૦ વાગ્યાના સુમારે ઘરના દરવાજાની ઘંટડી વાગી. આશ્ચર્ય થયું. અત્યારે, ભલા, કોણ લોઈ શકે? છતાં ઘંટડી વાગી છે. એથી મેં ડોરબેલના ટેલિફોનથી આવનાર આગંતુકનું નામ પૂછ્યું. અને મને જવાબ મળ્યો, એલેક્સ. તે એક કેનેડિયન મિત્ર અને વળી પરમ મિત્ર; કારણ એને વેસ્ટર્ન અને ઈન્ડિયન ક્લાસીકલ સંગીતમાં ખૂબ અભિરુચિ હતી. અને એમણે જ જેમ્સ ગોલવેની ઓળખાણ અને મૈત્રી મને કરાવી હતી. મેં બારણું ખોલ્યું. અને આશ્ચર્ય તો જુઓ, મારા મહેરબાન ! એલેક્સની સાથે જેમ્સ ગોલવે અને એમના શાર્ગાદ હતા. આમ તો હવે સ્મરણમાં નથી પરંતુ જાપાની ફ્લોટિસ્ટ કે જેમણે તે દિવસના કાર્યક્રમમાં જેમ્સની સાથે સંગતિ આપેલી. આમ સ્વાભાવિક આગતાસ્વાગતા કરી. આનંદ આનંદ થયો; અને ચલાપાણી થયા. બાદ અચાનક જેમ્સ કહે, રમેશ, જો હું અહીં ફ્લુટ વગાડું તો તને ખરાબ લાગશે ? અરે, હોય ? આના જેવો સુંદર અવસર મારે માટે ક્યારે ફરી આવવાનો ? અને પછી બસ, બે ફ્લુટ નીકળી. બે-ત્રણ કલાક સંગીતની એ ધારાએ, ઝરણાંની જેમ, વહેતી વહેતી સાગરના ઘુઘવાટ સાથે નાદબ્રહ્મમાં પ્રગટરૂપ લીધું. આનંદની અવધિ, આનંદોત્સવ કે શું નામ આપશું આને ? ઈશ્વરની કરામત પણ કેવી અપરંપાર છે. ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચાને આવા મહાન કલાકારને ઘરે બોલાવી, કેવી રીતે બંસરીવાદન કરવાનું હું કહી શકું? છેલ્લી સાંજ વેળા કામકાજ કરતાં કરતાં પ્રોગ્રામમાં ન જઈ શકવાનું દુઃખ હતું, તે રાત્રીના પ્રથમ પ્રહરમાં જ એ આશાનું સુખરૂપ પૂર્ણ થયું!!! આને ક્યા શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય?

સંગીત તો ઘરે બેઠાં ટેપ દ્વારા, રેકોર્ડ દ્વારા સાંભળી શકાય. વીડિયો દ્વારા જોઈને માણી શકાય અને એકલા, મિત્રો સાથે કે હોલમાં પણ માણી શકાય. પણ આ બંધા ય અનુભવોમાંથી ઉપરવટ જોઈને અનુભૂતિના સ્તરે પણ કંઈક ગહેરાઈમાં છુપેલું હોય છે - પૂર્ણત્વને પામવાનું!

૧૯૮૦થી ૧૯૮૫ સુધી ગેઈન્સવીલ, અમેરિકામાં રહેવાનું થયું. પ્રયોજન હતું દીકરા કલ્પેશને ભણાવવાનું, અને એ માટે મેં 'મંદિર' રેસ્ટોરાંની શાખા ગેઈન્સવીલમાં શરૂ કરી. સાથે સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રચાર-પ્રસાર માટે ત્યાં ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત અને નૃત્યના પ્રોગ્રામ શરૂ કર્યા, લંડનમાં અનેક પ્રોગ્રામ કર્યા હોવાથી અનેક સંગીતકારો-નૃત્યાંગનાઓના ખૂબ નિકટના સંબંધ થયા હતા અને અવારનવાર તેઓનું યુ.એસ.એ. આવવાનું બનતાં મને માહિતી મળતી. હું એમનો સંપર્ક કરતો અને ગેઈન્સવીલ આવવાનું આમંત્રણ આપતો. અને આવા ઘણા પ્રોગ્રામ ત્યાં પાંચ વર્ષ દરમ્યાન કરી શક્યો, એનો અનેરો આનંદ આજે પણ દૃષ્ટ્યનાં કોઈ ખૂણે જતનથી સાચવી રાખ્યો છે.

આપણા પ્રખ્યાત સિતારવાદક વિલાયતખાન સાહેબના નાનાભાઈ ઈમરતખાન જે સૂરબહાર અને સિતારના ખૂબ સારા કલાકાર છે એમને ૧૯૮૩માં

ગેઈન્સવીલ પ્રોગ્રામ માટે આમંત્રણ આપ્યું. તેઓ તેમના ત્રીજા નંબરના પુત્ર સફતઅલી ખાન સાથે ગેઈન્સવીલ આવ્યા. પ્રોગ્રામ થયો. લોકોએ ખૂબ બિરદાવ્યો અને હોલ તાળીઓના ગડગડાટથી ગાજી ઊઠ્યો. બીજે દિવસે તેઓ આરામ કરવા ગેઈન્સવીલ રોકાયા અને હું એમને એમના ઉતારે મળવા ગયો. ત્યારે ઈમરતખાન આરામ ફરમાવી રહ્યા હતા. એથી સફતઅલીએ મને આવકાર્યો. હું ઘરમાં પ્રવેશ્યો. ઘર ખૂબ સુંદર હતું. ખૂબ સારી રીતે સજાવેલું હતું. પ્રોફેસર પતિ-

પત્ની કોલેજમાં હતાં, એથી હું અને સફતઅલી એકલા પડ્યા. ઘરમાં એક અદ્ભુત રૂમ હતો જે ગાર્ડનમાં પડતો હતો. એની બારીઓ આખા જ કાચની બનેલી હતી. તેને સ્વેલ્ટેન્ડો રૂમ હતું તે પણ આખું કાચનું બનેલું. રૂમમાં સુંદર પ્લાન્ટ હતાં જે એની ખૂબસુરતી વધારી રહ્યા હતાં. બહારનો આખો ગાર્ડન પણ રંગબેરંગી પુષ્પો અને લીલાં વૃક્ષોથી સુશોભિત હતો. સીટીંગરૂમમાં બેઠાં હોઈએ તો પણ ગાર્ડનમાં બેઠાં હોઈએ એમ લાગ્યા કરે. ફ્લોરીડાનું વેધર સમર જેવું હોય, જાણે ઈંડીની ઋતુમાં ગુજરાતમાં હોઈએ એટલું ખુશનુમા વાતાવરણ લાગે. પણ ફ્લોરીડામાં એક નવું જ કૌતુક. ત્યાં વરસાદ ગમે ત્યારે ઝળુંબી પડે અને એ પણ ઈંગલેન્ડની જેમ નહિ ઝરમર ઝરમર - ભારતના શ્રાવણ જેવો ધમધોકાર. અચાનક વરસાદે આકાશમાંથી અવનિ પર અવતરવાનું શરૂ કર્યું. અચાનક ધનધોર વાદળોએ ગર્જન સહ વરસવું શરૂ કર્યું. વરસાદની બીજી ખાસિયત એ કે લંડન જેમ બે-પાંચ ઘડી વરસીને બંધ ના રહે. બસ, વરસે એટલે વરસે. અને એ વપનિ જેવાનું, કદાચ એમાં ભીંજવાનું મન થઈ જાય એવો એ મૂશળધાર વરસે.

હું ત્યાં, અને એ જ વખતે સફતખાન પણ ત્યાં. તેઓ પિતા સાથે તબલાની સંગત કરતા પણ સિતાર પર પણ અદ્ભુત રિયાજ હતી. કહેવાનું મન થયું પણ કલાકારને ક્યા અધિકારથી કહી શકાય - મનની આનાકાનીમાંથી હિમત કરીને બહાર આવ્યો. ખૂબ સ્નેહથી સફતઅલીને કહ્યું કે ભાઈ, આવા સરસ વરસાદમાં જે આજે 'મલ્હાર' કે કોઈ 'મિયાંકી મલ્હાર' સિતાર પર થઈ જાય. બસ મારો બોલ પડ્યો અને એણે સિતારના તારને મીલાવ્યા, અને શરૂ થઈ ગઈ સિતાર - એક બાજુ વરસાદના ઝાપટાં - મેઘની ગર્જના - વરસાદની રીમઝીમનો અવાજ અને એને સાથે સિતારના સૂર. - જેડ અને જલસામાં તો ગગન ખુદ સાંભળવા આવ્યું એવી અંતરની અનુભૂતિ. આનંદ - આનંદ. કદાચ આવી સુંદર તક ફરી જીવનમાં મળે યા ન પણ મળે. અહીં હતી પ્રકૃતિની સુંદરતા - પ્રકૃતિની પ્રત્યક્ષતા અને એની સાથે સંગીતમય સાન્નિધ્ય!!!

રમેશ પટેલ અને સાથીસહોદરોએ, લંડનમાં, એક એકથી ચડિયાતા કાર્યક્રમો યોજ્યા છે. આવા એક અવસરે લેવાઈ આ છબિમાં આપણી જમાનતાનાં કેટલાંક શહેરીઓનાં નામો જડે છે; બીજાં સાંભરતાં નથી. અહીં (ડાબેથી) એક બાનુની પડખે મૂળજીભાઈ નાગડા, સુરેન્દ્ર કામથ, રમેશ પટેલ, 'ભારતીય વિદ્યા ભવન' ખ્યાત માથુર કૃષ્ણમૂર્તિ, જાણીતા વાયોલિનવાદક ચેલુદી મેનુહિન, ભારતીય વિદ્યા ભવનના અધ્યક્ષ માણેક દલાલ, ઉષાબહેન બાગડી, (અને પછી બંને મહિલાઓનાં નામો મેળવી શકાયાં નથી), જાણીતા ઉદ્યોગપતિ રાજકુમાર બાગડી અને વિખ્યાત ચંદરિયા જૂથના શ્રેષ્ઠી રતિલાલ ચંદરિયા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૧૯૭૦માં વૈજ્યંતીમાલાને લંડનમાં પ્રથમવાર ભારતીય કલાકારોને સેડલર્સ વેઈલ્સ થિયેટરમાં પેશ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો. વળી, માન્ચેસ્ટર, બ્રેડફોર્ડ અને વુલવરહેમ્પટનમાં ય ભવ્ય પ્રોગ્રામ થયા. એક જ કારમાં બેસી એમની અને ડૉ. બાલી સાથે ફરવાનું થયું. બ્રેડફોર્ડથી પ્રોગ્રામ પતાવી વુલવરહેમ્પટન જતાં પાંચ કલાકનો રસ્તો અમારે કારમાં પસાર કરવાનો હતો. વરસે જ વૈજ્યંતીમાલા કહે, રમેશભાઈ, આપ કો ગીતા કા વો શ્લોક માલૂમ હૈ જે મુજે બહુત પસંદ હૈ

લેકિન પૂરા નહિ આતા. મેં પૂછ્યું, કૌન સા, એકાદ શબ્દ બતા દિજીયે. એમણે કહ્યું કે 'યદા યદા' બસ મને એ યાદ હતો. 'યદા યદા હિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત; અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય, તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્'. બસ, કહે કે ફરી ગાવ. બરાબર ત્રણચાર કલાક અમે એ શ્લોક સાથે ને સાથે, બ્રેકફોર્ડથી વુલવરહેમ્પટન આવતાં સુધી, ગાયા જ કર્યો. ત્યાર બાદ જ્યારે જ્યારે બાલી લંડન આવે ત્યારે ત્યારે આવતાંની સાથે જ એરપોર્ટથી, ફોન કરી નામ બતાવ્યા વિના, 'યદા યદા' જ શ્લોક બોલે. અને મને મનમાં આનંદનો અભિષેક લાગે - રોમ રોમમાં રોમાંનજ્યોસ્તીત થઈ ઊઠે.

કથકના રાજા બીરજુ મહારાજનું નામ તો વર્ષોથી સાંભળેલું; પરંતુ મળવાનું હજી ભાગ્ય બન્યું નહોતું. 'રવિશંકર હોલ'માં જ્યારે પ્રથમ પ્રોગ્રામ થયો ત્યારે તે તક સાંપડી. પાંચ મિનિટ માટે પ્રથમ પૂજા નૃત્ય કરવા આવેલા બીરજુ મહારાજ તે દિવસે અવિરત બે કલાક નૃત્યત રહ્યા. આમ અમારી પ્રગાઠ મિત્રતા થઈ. બે ત્રણ કે કદાચ ચાર પ્રોગ્રામ 'મંદિર'માં થયા. અવારનવાર લંડનમાં અને

ભારતમાં બીજીજી મળવાનું થયું. ૧૯૮૬માં અચાનક કારણવસ મારે દિલ્હી જવાનું થયું. બધું કામ પતી ગયા બાદ બીજી મહારાજા જે દિલ્હીમાં હોય તો મળવાની ઈચ્છા જાગત થઈ, ફોન કર્યો તો કચક સેન્ટરમાં મળવા કહ્યું - અમે મિત્રો પહોંચી ગયા. સેન્ટરની એક ત્રણ બાય દસ ફૂટની, નાની રૂમમાં તેઓ બિરાજમાન હતા. અમે ચારપાંચ મિત્રોએ એમાં સગવડ કરી લીધી. સુખ સમાચાર પૂજ્યા બાદ, બીજીજી પૂછે કે શું ચા કે કોફી લેશો? અને અચાનક મનના કોઈ ગભરાટ વિના મનની ભાવના શબ્દોમાં સરી પડી: બીજીજી 'ચા તો રોજ પીને લે. આપ 'ચાહ' પીલા દીજીએ. 'કહો ક્યા કું આપ કે લીયે.' મેં સૂચવ્યું, 'બસ એક દુમરી સુના દિજીએ.' બસ એમણે પડતો બોલ ઝીલી જ લીધો. બાજુમાં જ ડાર્મોનિયમ હતું અને મધુર સૂરાવલી શરૂ થઈ. અને એમના અપ્રતિમ સ્વરોમાં દુમરી શરૂ થઈ. રંભા અને ઉર્વશી સાક્ષાત બે નૃત્યાંગનાઓએ માનસપટ પર નૃત્ય કર્યું અને એ સૂરો હજીએ જાણે અંતરના ઊંડાણમાં ગુંજે છે.

પચાસ વર્ષનાં આવાં પચાસ પ્રકરણો લખું તો ય પાર ન આવે, છતાં આ છેલ્લું પ્રકરણ લખવાનું પ્રયોજન એટલું જ કે આપણે સૌ કંઈને કંઈ કાર્ય જ આપણને પ્રિય છે એમાં નિરંતર રત રહીએ છીએ. અને કાર્યરત રહેવું એ જ જીવન છે; પણ મનને એટલાથી સંતોષ થતો નથી. એને એના કાર્યની કોઈ ઉપેક્ષા કે અવગણના કરે તે ગમતું જ નથી. એથી વિપરિત એને એના કાર્યને બિરદાવનાર અને એને લાગણીથી પીક ઠાબડનાર જોઈએ છે. એ પણ ઓછું પડે તેમ વાસ્તવાર અનેકો પાસેથી આવી લાગણીઓવાળી સમજણ તેને જોઈએ છે. મનની આ દશાથી આપણે બધા જ જાણકાર છીએ, પણ દાણો માંગો અને મારૂ દેનાર મળે - ખોબો માંગો અને દરિયો દેનાર મળે; અને ક્યારેક ભાગ્યવશાત્ માગ્યું ન હોય, સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હોય તેમ આગુર્ધાર્ય અચાનક કંઈક આવું મળી આવે, ત્યારે કેટલો આનંદ - આનંદ થાય તેવા એક સુંદર અદ્ભુત પ્રસંગનું વર્ણન હવે લાવ્યો છું.

મને લગ્ન કર્યાને ૨૫ વર્ષ પૂરાં થયાં આવાં હતાં. અમારા આખાં લગ્નજીવન દરમ્યાન 'મંદિર' સ્વેચ્છાં અમારા જીવનની પરિપૂર્ણતા - કલગીરૂપ બન્યું અને એમાં ઉપાનો (પત્નીનો) પૂરેપૂરો સહકાર અને તેની અનૂત મહેનત પ્રથમ સોપાને આવે. ત્યારે એના આ સહયોગને બિરદાવવા આના જેવો મોકો '૨૫મી લગ્નતિથિ' ફરી નહિ મળે કરી વિચાર્યું કે એને શું ગીફ્ટ (ભેટ સેગાત) આપવી? ૨૫ વર્ષમાં મારી અનુકૂળતાએ વખતો વખત જ ગમ્યું, મળ્યું એ બધું જ એને ચરણે ધરવું, છતાં એ સાદાઈનો નમૂનો હતો. લંડનનાં ૪૦ વર્ષનાં જીવન દરમ્યાન ભારતીય નારીનાં જ સ્વરૂપમાં બંધારે એને નિહાળી - ખોટો રોળ - લાલી વિપરદીક - પફપાવડર - પેન્ટ કે જીન્સ ક્યારેય એના દેહને સજાવતા નહોતા. સોના-હીરાના દાગીના હોવા છતાં ક્યારેય એને દોમાડો કરવા કે ચેફ મારવા પહોંચી નહોતા! ત્યારે એને આ સરસ અવસર પર શું આપવું? આ યક્ષ પ્રશ્ન હતો!

છેવટે નક્કી કર્યું કે મારાં કાવ્યોનું એક અનુપમ પુસ્તક બનાવીને એને ભેટ ધરવું. ૧૬ માર્ચ ૧૯૮૫ના રોજ મારા મિત્ર યોગેશ પંડ્યા સાથે, પાને પાને અનુરૂપ ચિત્રો સાથે 'કાવ્યપીયૂષિની' નામે કવિતાનો એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ પ્રગટ કરેલો. અને શાળામાં અમારા પ્રિન્સિપાલે એને 'ખૂબ વખાણી મુંબઈથી આપણા મહાન હાર્યલેખક જ્યોતીન્દ્ર દવેને નારિક બોલાવી એનું વિમોચન કરવી 'રૂપેરી ચંદ્ર' આપેલો. થયું કે ત્યારે તો કવિતાઓ લખવાની શરૂઆત જ કરેલી; હવે તો ૩૫ વર્ષનો વધુ અનુભવ છે. ત્યારે તો પૈસાની પાણ સગવડ નહોતી. બીજા ઉમરનો અનુભવ પણ પાસે છે તો એક સુંદર પુસ્તક બનાવવું!

મનની મુશ્કેલી પૂરી કરવા નિશ્ચય કર્યો; અને ઉપાને ખબર જ ના પડે તેમ પુસ્તકની તૈયારી આદરી. ત્રણચાર વર્ષ લાગ્યાં અને 'હૃદયગંગા'નું અવતરણ થયું. (એ અવતરણની આખી દરતાન બીજા લેખમાં વાંચવા આતુરતા રાખજો) એક સુંદર મિજબાનીનું આયોજન કર્યું. અને મિત્રોની હાજરીમાં ઉપાને 'હૃદયગંગા' એના' ફક્કમલમાં આપતાં અત્યંત આનંદની લાગણી અનુભવી. બંધાને પુસ્તક ખૂબ ગમ્યું કારણ એમાં કવિતા સાથે પાને પાને એને અનુરૂપ ચિત્રો હતાં અને પુસ્તક એક સાથે ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, સ્પેનીશ, રશિયન અને એસ્પેરન્ટો ભાષામાં આમ નવ ભાષામાં હતું. મુખપૃષ્ઠ મોરપીચ્છ રંગના હાથવાણાટના રેશમથી મહેલું અને એના પર સાચું મોરપીચ્છ અને માર્ક કરવાની રેશમની દોરી ઉપર સુદક્ષ સુશોભિત હતો. વળી, સોનેરી રંગમાં 'હૃદયગંગા' સ્પેશ પટેલ પ્રેમોમિના અક્ષરોએ રંગ રાખી દીધો હતો.

'હૃદયગંગા'નું પ્રથમ પહેલું લોકપ્રાણ વડોદરામાં ટ્રાફિકલાલ મહારાજના વરઠ હસ્તે ચંચી. મહેતા હોલમાં થયું, ત્યારબાદ અમદાવાદમાં ચુવીર ચૌધરીના હસ્તે ટાગોર હોલમાં, મુંબઈમાં ગુલાબદાસ બ્રોક્સના હસ્તે ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં અને નારિકમાં એક કોલેજના આચાર્ય બેજન દેસાઈને હસ્તે હું જ્યાં ભાણું હતો તે આર. પી. વિદ્યાલય શાળામાં. મારા એક વેળાના સહપાઠી નીતિન જોશી ત્યારે આ જ શાળાના પ્રમુખપદે હતા તે ય કેવો જોગાનુંજોગા તદ્દુપરાંત, લંડનમાં સ્વામી શિવાનંદજીના વરઠ હસ્તે મધ્ય લંડનમાં લોકપ્રાણ થયું. અને આમ 'હૃદયગંગા'એ પ્રસિદ્ધિનાં

સોપાનો એક પછી એક સર કર્યા. બધા ય લેખકો, કવિઓ ને સાહિત્યકારોએ એમનાં પ્રવચનો અને લેખોમાં 'હૃદયગંગા'નાં 'ખૂબ વખાણ કર્યા. મન પ્રસન્નતાથી ભાવવિભોર બની ગયું, છતાં ઘણાંની નજર ચુકવી જાય એવી એક વ્યક્તિએ એની દૃષ્ટિથી જે અવલોકન કર્યું તે હું હવે પછી અહીં લખી રહ્યો છું.

'હૃદયગંગા' પ્રગટ થયાને ઘણાં વર્ષ થયાં હશે. અચાનક એક દિવસ 'મંદિર' સ્વેચ્છાંમાં સંવિવારના દિવસે હરિશ્ચંદ બજાજજીનો ફોન આવ્યો, હું ઘરેથી હજી 'મંદિર' પહોંચ્યો જ નહોતો. પહોંચ્યો ત્યારે મને સમાચાર મળ્યા. મને આ નામનો કોઈ જ પરિચય ન હતો. એથી થયું કે કોઈ ગ્રાહકને જમવા આવવું હશે. તેથી તેમને મેં ફોન કર્યો, અને નમસ્કાર કર્યા. સામેથી એક વજનદાર અવાજ આવ્યો અને એમણે હિન્દી ભાષામાં મારું નામ પૂછ્યું. અને પછી કહેવા લાગ્યા કે સ્પેશજી, તુમને શાહજહાંસિ ભી બડા કામ ક્રિયા લે, મૈને તુમડારા પુસ્તક 'હૃદયગંગા' દોખા બડી પ્રસન્નતા હુઈ. અચાનક શાહજહાંસિ પણ મોટું કાર્ય કરેનાર કોઈક અપ્રત્યક્ષ ભાઈ પર મનમાં અવિશ્વાસ થયો, છતાં મનને લગામ લગાવી ખૂબ આદરથી કહ્યું, ચાચા, મુજે ઈતના ઉપર ના ઉકાર્યો કી મેં જહાં સે ગીર જાઉ તો મેરી હડી ભી મુજે ના મિલે! ખૂબ સશક્ત અને મોટા અવાજ મને વચમાં જ રોકી એ કહેવા લાગ્યા: મુજે જો કહેના લે વો કહને દો. હું ચૂપ રહ્યો. અને પછીથી પૂછ્યું કે તમે કેવી રીતે આમ કહો છો? તે સમજાવો. એમણે હવે જે કહ્યું તે મારી બુદ્ધિની બહાર હતું. મને આશ્ચર્યચકિત કરે તેવું તે નિવેદન હતું!

દોખો, સ્પેશ, શાહજહાંસિ તાજમહલ બનાયા નૂરજહાં કે લીયે, લેકિન વો તો મર ગઈ. ઉચને તો દોખા નહીં. તો વો ક્યા કામ કા, તુમને તો જસ કે લીયે બનાયા ઉસ કો સબકે સામને દિયા ઓર સબકો દિખાયા. અબ કહો તુમ શાહજહાંસિ બે બડે હોક નિહિ? હું શું જવાબ આપું? માત્ર બોલાયું: હાં, ચાચા.

દૂસરા, શાહજહાંસિ લૂટકે પૈસે ઓર જનતા કી મિલકત સે બનાયા, મૈને તુમડારે બારે મેં સબ જન લીયા લે કિ તુમને કિતની કડી મહેનત કી હે ઓર જો ભી ઉપાર્જીત ક્રિયા હે યે સબ ઈમાનદારી કા હે તો અબ કહો તુમ શાહજહાંસિ બે હોકે નહિ? ... હાં ચાચાજી.

તીસરા, શાહજહાંસિ જસને ભી અરદા કામ ક્રિયા ઉન્કે હાથ કાટ દિયે. મૈને તુમડારી પુસ્તક કે પીછ દોખા કિ તુમને જસને ભી તુમને મદદ કી હે ઉન સબકે નામ - ફોટોગ્રાફ ઓર ઉન્કે જીવન કે બારે મેં તુમને લીખા લે, અબ કહો તુમ ઉચસે બે હોકે નહિ? હાં ચાચાજી.

ચૌથા, શાહજહાંસિ ક્યા તાજમહલ બનાયા જો એક હી જગહ ખડા હે. સબ તો ઉંખર પહોંચ નહિ પાતે! લેકિન તુમડારી 'હૃદયગંગા' તો હર ઘર ધરમે જ શકિત હે! અબ કહો હાં ચાચાજી.

પછી કહે કે મારે આ પુસ્તક લેવું છે તો ક્યાંથી મળે? મેં કહ્યું કે ચાચાજી તમારે અહીં 'મંદિર' સ્વેચ્છાંમાં જ આવવું પડશે!

બે દિવસ બાદ, એમની દીકરી સાથે 'મંદિર'માં આવ્યા. આદરથી ભેટી પડ્યા. અને હાથ જોડીને કહે કે આ મારી દીકરીએ જ્યારે તારું પુસ્તક જોયું ત્યારે નાચી ઊઠી હતી. કૃપ્યા એક પુસ્તક લાવી એનું નામ અને એના ઉપર તારી સહી કરી અને આપી દો. મેં એ પ્રમાણે કર્યું. હવે આશ્ચર્યની વચ્ચે દીકરીએ બે હાથ જોડ્યા અને મને કહે ચાચાજી - જાબ મૈને મેરે પિતાજી કો દૂસરે આપ કી બુક પઢને દોખા તબ મૈને કબી નહિ દોખે એસે આનંદ કે ભાવ મૈને ઉન કે ચેહરે પે દોખે હે! આપ, પ્લીઝ એક બુક લાકે ઉન કા નામ લિખકે સાર્દન કરકે ઉન્કો દેદીજીએ. થોડીવાર આનાકાની ચાલી. અને મેં બીજું પુસ્તક સહી કરીને આપ્યું. હવે મારા આનંદાશ્રય વચ્ચે ચાચાએ ફરીથી બે હાથ જોડ્યા, અને મને કહેવા લાગ્યા કે આ દીકરીની નાની બહેન, મારી નાની દીકરીએ જ્યારે તારું પુસ્તક જોયું ત્યારે એ પુસ્તકને માથા પર મૂકીને એ નાચી ઊઠેલી. એટલે એક બીજું પુસ્તક લાવી એના પર એનું નામ લખી સહી કરીને આપ..... મેં એ પ્રમાણે કર્યું. હવે જો જો, આનંદની પરકાશની આવી. હાથ જોડી કહે કે મારી બે દીકરીઓને અને મને આ પુસ્તક મળ્યું, મારો મોટો દીકરો દિલ્હીમાં વકીલ છે. એ પણ કવિતા લખે છે, પણ તારા જેવી નહિ. માટે એક વધુ પુસ્તક પર એનું નામ લખી સહી કરી મને આપા! મેં આનંદવિભોર બની એમ કર્યું!

આમ પૂરા સો પાઉન્ડનાં પુસ્તકો અને ઢેર સારા અભિનંદન! ઉપરવટ નહિ, પણ સત્ય અને સાચું સ્નેહમય સ્મિત. સાગર જેટલો સ્નેહ આ 'હૃદયગંગા'એ આપ્યો છે. હજી ય હું એની સ્મૃતિમાં આક્રમણ જાણે કે ગંગાજળમાં રોજ રોજ આનંદના અભિપ્રેક્ષી સ્નાન કર્યાં જ કરું છું.

દરેક કાર્યકરને આવા આવા પીક થાબડનાર મળે તો ય જીવન ધન્ય બની જાય અને આથીરનો, બંધાને એમનાં સહકારને સહકારનાર કોઈને કોઈ મળો એ જ નિષ્ણતિન પ્રાર્થના.

Ramesh Patel <sardarp@yahoo.com>

(મુદ્રાંકન સાહયોગ: ગુજરાતી લેક્ષિકાન/ઈન્ફોર્મિશન ઈન્ફોર્મેટિક પ્રાઈવેટ લિ.)

વર્ષ ૨૦૧૦નો મે મહિનો હાલના બ્રિટનના પાલમિન્ટરી લોકશાહીના ઈતિહાસ માટે અગત્યનો બની ગયો. જે કે, સાંપ્રત યુરોપીય તેમ જ વૈશ્વિક ઈતિહાસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તો એકવીસમી સદીનો પહેલો દસકો પણ બ્રિટન માટે અનેક સારી-માઠી ઘટનાઓને કારણે, તેની રીતે, મહત્વનો બની રહેલો હતો જ.

એ ગાળામાં અમેરિકાની ૯/૧૧ની ક્રુર ઘટના ઘટેલી. એના પગલે પગલે તે વખતના અમેરિકી પ્રમુખ જોર્જ ડબલ્યૂ. બુશ ઈરાક પર, અને પછી અફઘાનિસ્તાન પર યુદ્ધ લાદી દીધું હતું, અને દુનિયાને હુંકાર કર્યો હતો કે, ‘આ કુઝેડમાં તમે ક્યાં તો અમારે પડખે હશો, અથવા તો અમારી સામે હશો.’ તે વખતની બ્રિટનની ‘નવા મજૂર’ પક્ષની સરકારના વડા પ્રધાન ટોની બ્લેરે પણ પોતાના દેશને એ યુદ્ધમાં જોડી દીધો હતો. તે વખતે તેમના જ પક્ષના એક અગ્રણી નેતા રોબિન ક્રૂકે, પોતાની આગવી કોઠાસૂઝ, દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને મૂલ્યપરાયણતા દાખવીને, ટોની બ્લેરના એ દુઃસાહસનો વિરોધ કરેલો. એમના વિરોધની અવગણના થતાં, એમણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું પણ આપી દીધેલું. બ્રિટનના શાણા સમાજ માટે આ એક કારમો ઘા હતો.

બ્રિટિશ પ્રજાને માટે ઘેરા આઘાતની હકીકત તો હતી કે વડા પ્રધાન ટોની બ્લેરે હળાહળ જૂઠાણાનો આધાર લઈને, ઈરાકના પ્રમુખ સદામ હુસેન ઈંગ્લેન્ડ પર લશ્કરી હુમલો કરવાની તૈયારીમાં છે એવું બહાનું આગળ ધરીને, પ્રમુખ બુશના દુઃસાહસને અનુમોદન આપી, ઈરાક પરના અમેરિકાના હુમલામાં ભાગીદાર બનવાનું પસંદ કર્યું હતું. બ્રિટનની લોકશાહી માટે ટોની બ્લેરનો આ ઈરાદાપૂર્વકનો વિવાદાસ્પદ નિર્ણય એક રાષ્ટ્રીય લાંછન બની રહ્યો, એ ત્યાર બાદનો ઈતિહાસ બતાવે છે.

આખરે, ખુદના મજૂર પક્ષમાં જ નહીં, બ્રિટન દેશમાં પણ ટોની બ્લેર, પોતાના આ લોકશાહી તેમ જ માનવતા વિરુદ્ધના દુષ્કૃત્યથી, બદનામ બની ગયા, અને તેમને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપવાની બદનામી પણ વ્હોરવી પડી.

બ્રિટનની પાલમિન્ટરી લોકશાહીના ત્રણ બુનિયાદી ઉચ્ચલો જાણીતા છે : એક, લોકમતનો આદર કરવો; બે, પ્રધાનમંડળે સંયુક્ત જવાબદારી પાળવી; અને ત્રણ, પ્રધાનમંડળે પાલમિન્ટરી સર્વોપરિતાનો આદર કરવો અને તે માટે તેની સાથેનો તમામ વ્યવહાર સત્ય, પારદર્શિતા અને પ્રામાણિકતાથી કરવો. પાલમિન્ટરી ભૂતકાળમાં આ ઉચ્ચલોનો ભંગ કરવા બદલ કેટલાંક રાજા, રાણી તેમ જ પ્રધાનોને સખત શિક્ષા કરી હોવાની ઘટનાઓ ઈતિહાસમાં નોંધાયેલી પડી છે. અરે, કેટલાક કિસ્સામાં તો પાલમિન્ટરી અવગણના કરવા બદલ કોઈ માંધાતાને જન ગુમાવવાનો પણ વારો આવ્યાનું નોંધાયું છે.

કમભાગ્યે, ટોની બ્લેર જેવો ચાલાક અને ચાણક્ય બુદ્ધિ ધરાવતો શખ્સ, એના જ દેશના ઈતિહાસનો બોધપાઠ નજરઅંદાજ કરી બેઠો. એને સત્તાનો કેફ હતો; મીડિયા દ્વારા એણે આપ-ખરાઈ અને આપ-બડાઈનું વાયુમંડળ રચી દીધું હતું. કાશ, એણે વિશ્વઈતિહાસની આ ચેતવાણી યાદ રાખી હોત તો !!

જર્મી પ્લા ગઈ હુકમરાં કેસે કેસે,

સુલેમાં, સિકંદર, નોશરવાં જેસે જેસે.

અફસોસ કે એમણે એમ ન કર્યું; અને પરિણામે, એમને કારકિર્દીની હારાકીરી કરવી પડી !

આ લેખના લેખકે બ્રિટનના ઈતિહાસના એક અભ્યાસી તરીકે, વર્ષ ૨૦૧૦માં દેશની પાલમિન્ટરી લોકશાહીના વ્યવહારુ ફલક પર ટૂંકમાં જ ધૂમનારા પરિવર્તન ચક્રનો જાને આંશિક એહસાસ અનુભવવા, મે મહિનામાં જ આ દેશની મુલાકાત લેવાનું નક્કી કર્યું. દુનિયાની પાલમિન્ટરીની માતા ગણાતી એવી બ્રિટનની પાલમિન્ટરીના વ્યવહાર ચક્રને વાસ્તવમાં ગતિમાન થતું નિહાળવું

એ કોઈ પણ અભ્યાસી માટે એક અગત્યનો શૈક્ષણિક અનુભવ બની રહેતો હોય છે. લેખકે બે મહિના જેટલો સમય બ્રિટનમાં રોકાઈને એ અનુભવ લીધો, જેનો એમને આનંદ છે. એ અનુભવમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી બૌદ્ધિક લબ્ધિ અને શાણપણની સમજદારીનું એમને ગૌરવ પણ છે. સારી લોકશાહીનું પ્રાપ્તિ મૂલ્ય પણ એ જ છે : માહિતગાર થવું, સજાગતા રાખવી, વૈચારિક આદાન-પ્રદાન કરવું ને અન્યોને હંઠોળતા રહેવું.

આપણા દેશ ભારતે એનું રાજ્યબંધારણ ઘડતાં, બ્રિટનની પાલમિન્ટરી લોકશાહીનો ઢાંચો મહદ્ અંશે અનુસરવાનું મુનાસિબ માન્યું હતું. તેથી જ તો વર્ષ ૧૯૫૦થી એ પ્રથા દેશમાં અનુસરવામાં આવી રહી છે. એક સમજદાર અને જવાબદાર પ્રજા તરીકે આપણે પાલમિન્ટરી વ્યવસ્થાની એ માન્યસંસ્થાની પાયાની ગતિવિધિઓથી માહિતગાર રહીએ, અને આગળ ચાલીને, એમાંથી ઘટતો બોધપાઠ ગ્રહણ કરતા રહીએ, એ ખુદ પેલી વ્યવસ્થાની કાર્યક્ષમતા જાળવવા પૂરતું જ નહીં, પણ એથી વિશેષ, એક જીવંત અને પ્રગતિશીલ એવા લોકશાહી સમાજના સ્વાસ્થ્ય અને આબાદી માટે પણ જરૂરી છે.

અને, આપણા દેશમાં એમ થતું રહ્યું હોવાના બે પૂરાવા પણ છે. એક છે આપણી સંસદ અને વિધાનગૃહોની રોજ-બ-રોજની કામગીરીના સંચાલન માટે અધ્યક્ષ [speaker] દ્વારા અનુસરવામાં આવતી બ્રિટિશ પાલમિન્ટરી પરંપરાઓ. અને બીજી છે, દેશના ન્યાયતંત્રમાં ન્યાય તોલવાની પ્રક્રિયાના વ્યવસ્થાપન માટે ન્યાયાધીશો, ધારાશાસ્ત્રીઓ વગેરે દ્વારા અનુસરવામાં આવતી બ્રિટિશ ન્યાયતંત્રની સંચાલનની ઉમદા પરંપરાઓ. આ અંગે એ ઉમેરવું રહ્યું કે રાષ્ટ્ર તેમ જ રાજ્યોનો વહીવટ લોકશાહી આધારિત

વ્યવસ્થાપન[management]ના સિદ્ધાન્તોની અદબ જાળવીને કરવા માટે તો અસંખ્ય ક્ષેત્રો ખુલાં છે; એટલું જ નહીં, નિત્ય નવાં ક્ષેત્રો પણ ખૂલી રહ્યાં છે. હા, એ માટે જરૂર રહે પ્રામાણિક અને હિંમતભરી રીતે અમલ કરવા માટેના અભિગમની. બ્રિટિશ પાલમિન્ટરી લોકશાહીના પરિવર્તન ચક્ર (૨૦૧૦) સાથે સંકળાયેલી કેટલીક ઘટનાઓ એની ગવાહી પૂરે છે.

પરિવર્તનચક્ર(૨૦૧૦)ના ધૂમેલા અનેક આંટા પૈકીનો એક અગત્યનો આંટો ધૂમ્યો તારીખ ૬ મેના દિવસે. એ દિવસે બ્રિટિશ પાલમિન્ટરીના નીચલા સદન - આમ સભા -ની ૬૫૦ બેઠકો માટેની ચૂંટણી યોજાઈ હતી. એના પૂર્વે થયેલા ચૂંટણી પ્રચારમાં ન સંભળાયાં ઢોલ, ત્રાસાં, કે નગારાં; ન બજી ભૂંગળો કે શરણાઈઓ; કે ન ઉડાડાઈ ધૂળ કે ન ઉછાળાઓ કાઢવ !

આવી શિસ્ત અને સંસ્કારભર્યા પ્રચાર ઝુંબેશ સાથે, ગુજરાતની ૨૦૦૨ અને ૨૦૦૭ની ચૂંટણીઓ વખતે, નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા એમના રાજકીય પક્ષ ભા.જ.પ. માટે યોજાયેલા ઝેરીલા પ્રચારયુદ્ધને સરખાવીએ, તો લોકશાહી દેવીનું શિર શરમથી ઝૂંકી જાય ! મહેણાં-ટોણાં, વ્યંગ-કટાક્ષ, ધિક્કાર અને નફરત, જૂઠ અને ફરેબ; અરે, ગંદા રાજકારણના કોથળામાંથી એક પછી એક ઠલવાયેલાં અનેક ઘાતક પ્રચાર હથિયારો વડે જે વાયુમંડળ સર્જાયું હતું એની મિસાલ અન્યત્ર મળવી શક્ય નથી. યાદ કરો એમનાં કેટલાંક કટુ વેણ : ‘અમે પાંચ અને અમારાં પચીસ’; ‘ઈટાલીની ગાય અને એનું વાછરડું’; ‘પેલા પાણી વિનાના સરદાર’; ‘મિયાં મુશરફ અને એની નાદાન ફોજ’; ‘કૌન હૈ મૌત કા સૌદાગર ?’; ‘મારી પાછળ પેલી એસ. (સોનિયા), આર. (રાહુલ), પી. (પ્રિયંકા) પડી ગઈ છે’. વગેરે. લોકશાહીની કમનસીબી એ છે કે આવાં વેણ દ્વારા સજાયેલા કોમી અને રાજકીય ધિક્કારના વાતાવરણે એમને ચૂંટણીઓમાં બહુમતી બેઠકો મેળવી આપી !

પણ બ્રિટનની વાત જુદી છે. એની પરિપક્વ લોકશાહીની તાસીર છે કે દેશનો સામાન્ય નાગરિક મતદાર પૂરી સ્વસ્થતા અને જવાબદારીથી એના એક

પાટણસ્થિત ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પૂર્વ ઉપકુલપતિ ડૉ. દાઉદભાઈ એ. ઘાંચી

મતનું મૂલ્ય આંકે છે. તેથી જ તો, ૨૦૧૦ના મતદાન બાદ મતપેટીઓ ખૂલતાં, લોકશાહીની તંદુરસ્ત ભાવનાને જેબ આપતાં પરિણામો જોવા મળ્યાં. આમ તો, બ્રિટનમાં બે મુખ્ય પક્ષો - કોન્ઝર્વેટિવ (રુઢિયુસ્ત) અને લેબર (મજૂર) - વડે ખેલાતું રાજકારણ જ એની પરંપરા રહેલી છે. પરંતુ વર્ષ ૧૯૨૦માં એક ત્રીજો પક્ષ સ્થપાયો, તે લિબરલ ડેમોક્રેટનો પક્ષ; જે કે રાજકીય ક્ષેત્રે એ વર્ષો સુધી કાઠું કાઢી શકેલો નહીં. છેલ્લે, વર્ષ ૨૦૦૫ની ચૂંટણીમાં ૬૨ બેઠકો જીતીને એણે એની હાજરીને નોંધપાત્ર બનાવી. ૨૦૧૦ની ચૂંટણીની પ્રચાર ઝુંબેશના એક ભાગ તરીકે પહેલી વાર યોજાયેલી ટેલિવિઝન પરની ત્રિ-પક્ષીય ચર્ચામાં, એ પક્ષના કરિશ્માભર્યા નેતા, નિક ક્લેગે, ખૂબ પ્રભાવશાળી દેખાવ કરતાં, પક્ષ ૧૦૦ જેટલી બેઠકો જીતી જશે એવી આગાહી મીડિયાએ કરીને વાતાવરણને ઘણું ઉત્તેજિત કરી મૂકેલું પણ ખરું. પરંતુ બ્રિટનના, અપ્રતિમ સ્વસ્થતા અને પુખ્તતા ધરાવતા, મતદારે ઉપરથી એ પક્ષની ૬૨ બેઠકોને ઘટાડી ૫૮ બેઠકો જ આપીને તેને એનું સ્થાન બતાવી દીધું !! લોકશાહીનું પરિવર્તન ચક્ર કેવી ધારદાર રીતે આંકો પાડી શકે છે તેનું આ એક દૃષ્ટાન્ત છે.

એવું બીજું દૃષ્ટાન્ત, એનાથી વધુ ભારે આંચકો આપે એવું છે. જેમ મોટી સાંપ્રદાયિક નફરતની આગ ઓકતી પ્રવચનશૈલી [demagoggy]ના એક કસબી છે, એમ બ્રિટિશ નેશનલ પાર્ટીના હાલના પ્રમુખ નીક ગ્રિફિન પણ જાતિ race] આધારિત વિષવમન કરવાના જબરા માહિર છે. એમના પક્ષે ૨૦૧૦ની ચૂંટણી માટે ત્રણ ઉમેદવારો ખડા કર્યા હતા. હાલનું બ્રિટન આર્થિક મંદી, બેકારી, ધીમો વિકાસ દર વગેરે જેવી કપરી સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલો છે, તે હકીકત છે. આ સમસ્યાનો ઉકેલ, દેશમાં આવી વસેલા, તેમ જ હજી પણ આવી રહેલા, આપ્રવાસીઓ [immigrants]ની તેમાં ય વિશેષ કરીને એશિયા, આફ્રિકાના દેશોમાંથી આવતા અશ્વેત લોકોની, સંખ્યા, ક્રમશઃ ઘટાડતા જઈ, છેવટે દેશને સમૂળો ગોરાઓનો દેશ બનાવી દેવામાં રહેલો છે, એવા ઝેરીલા પ્રચારનો ઝંઝાવાત ફેલાવીને નીક ગ્રિફિને ચૂંટણી જંગ ખેલ્યો પણ ખરો. પરંતુ બહુસાંસ્કૃતિકતાનાં મૂલ્યોને વરેલા બ્રિટિશ મતદારોએ ગ્રિફિન અને તેના પક્ષને જાકારો દઈ, ૨૦૦૫ની ચૂંટણીમાં એમણે જીતેલી એક માત્ર બેઠક તો આંચકી લીધી એ ખરું પણ તે ઉપરાંત ૨૦૧૦ની ચૂંટણીમાં ઊભેલા પક્ષના ત્રણ ઉમેદવારોને કારમા પરાજયનો સ્વાદ પણ ચખાડ્યો ! એમ કરીને આ વખતના પરિવર્તન ચક્રે બ્રિટનની પાલમિન્ટરી લોકશાહીની, જાણે કે સમાનતાના અને સન્માનપૂર્વક જીવવાના બુનિયાદી માનવઅધિકારના પ્રહરી તરીકે, જ્વેરદાર પુરસ્કૃતિ કરી, ખાસ કરીને સાંપ્રત ગુજરાતના મતદારોએ બ્રિટનના મતદારની આ તાસીર ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

ચૂંટણીનાં પરિણામો દર્શાવતું પરિવર્તનચક્ર (૨૦૧૦) મજૂર પક્ષ માટે પણ કેવું ઘાતક પૂરવાર થયું ? એ પક્ષ છેલ્લાં તેર વર્ષથી સત્તા પર હતો. વડા પ્રધાન ટોની બ્લેરની આગેવાનીમાં એણે 'ન્યુ લેબર'નું નવું લેબલ - નામાભિધાન - પણ ધારણ કર્યું હતું. પરંતુ, એમના પક્ષની વહીવટી રીતિનીતિ, પરદેશ નીતિ, યુરોપીય સંઘ પ્રત્યેની નીતિ અને સમગ્ર કાર્યવ્યવહારમાં દેશહિત કરતાં સ્વહિત સર્વોપરિતા, મીડિયા દ્વારા પ્રચારની ઝાકઝમાળ અને પક્ષના નેતાઓની ચાપલૂસી કરવાની જામી પડેલી સંસ્કૃતિ વધારે મહત્વની બની જતાં, બ્રિટનનો મતદાર છેતરાઈ ગયો હોવાની લાગણી અનુભવવા લાગેલો. પરિણામે, પક્ષને પોતાના ભભે બેસાડી સત્તાની ખુરસી પર બેસાડનાર એ જ મતદારે, ૨૦૧૦ની ચૂંટણીમાં પક્ષ પાસેથી એક સો બેઠકો આંચકી લઈ, તે બીજા બે પક્ષોને આપીને પોતાનો આકોશ વ્યક્ત કર્યો. આમ મજૂર પક્ષ બહુ બૂરી રીતે સત્તામાંથી ફેંકાઈ ગયો.

અને આમ, આ વખતના પરિવર્તન ચક્રે દેશના વહીવટી માળખાની નવી જ સંરચનાને જન્મ આપ્યો છે. એ સંરચના તે જુદા જુદા પક્ષોની મિશ્ર [coalition] સરકાર. આવી સરકારનો પ્રયોગ કરીને મતદારોએ પક્ષીય સાંસદોને પડકાર ફેંક્યો છે. એક જ પક્ષ પર નિર્ભર રહેતી સરકાર સ્થિર રહેવાનો સંભવ વધુ રહેતો હોય છે; જ્યારે બે કે વધુ પક્ષો દ્વારા રચાતી સરકાર, વિચારધારાના મતભેદોને કારણે, અસ્થિર રહેવાનો વધારે સંભવ રહેતો હોય છે.

આવું જાણવા છતાં, બ્રિટનના મતદારોએ એકવીસમી સદીમાં ઊભરી રહેલી વૈશ્વિક જીવનશૈલીની ચાલનાઓને લક્ષમાં રાખીને, મિશ્ર સરકારનો પ્રયોગ સ્વીકાર્યો હોવાનું લાગે છે. બ્રિટન પાસે કોઈ લિખિત રાજ્યબંધારણ નથી. પણ રાજ્ય કારોબાર સક્ષમતાથી કરતા રહેવા, દેશે અનેક પરંપરાઓ રચી છે, પાળી છે અને જાળવી જાણી છે. મિશ્ર સરકારનો પ્રયોગ એના બધા ય હિતધારકો પાસેથી કષ્ટસાધ્ય મૂલ્યોના જતનની પ્રતિબંધતા માગી લેશે. એ મૂલ્યો હશે સહિષણુતાનાં, પરસ્પર આદરનાં, ભિન્નતા માટેના આવકારક અભિગમનાં, ખુલ્લા મનનાં, સમાધાન અને અનુકૂલન માટેની વૃત્તિનાં અને સંકીર્ણ હિત કરતાં વ્યાપક હિતને વધુ લક્ષમાં રાખી એની માવજત કરવાનાં. એમ કહી શકાય કે અનેકવિધ વિવિધતાઓ અને મતમતાંતરોનું સમાયોજન સાધવા માટેનું એક અનોખું રાજકીય સાહસ ઉપાડી લેવા મતદારોએ રજકારણીઓને આ એક પડકાર ફેંક્યો છે. અને એમ કરીને એમને એક વિશિષ્ટ રાજકીય વ્યવસ્થાપનના એક અનોખા યુગનાં મંડાણ કરવાની તક પણ આપી છે. પરિવર્તન ચક્રની આ નાનીસૂની દેણ નથી.

આ વખતની ચૂંટણીએ, બ્રિટનમાં વસતી અશ્વેત વસાહતીઓની લઘુમતીઓને દેશના મુખ્ય પ્રવાહમાં સમ્મિલિત કરી, તેમને દેશના ભાગ્ય ઘડતરના મહા સાહસના સમાન ભાગીદાર બનાવવા માટે, તેમનું રાજકીય સશક્તિકરણ કરવા સારુ, સ્થાનિક શ્વેત પ્રજાની શુભ નિષ્ઠા, ઉદારતા અને પ્રતિબંધતાને જાણે કે એક ઉપારે જોતરી દીધી છે. આ દેશમાં કોઈ પણ પ્રકારની અનામત પ્રથા અસ્તિત્વમાં નથી. તેથી સમાજમાં અવગણાયેલા વર્ગો, જેવા કે, વંશીય લઘુમતીઓ, વંચિતો, સ્ત્રીઓ, વગેરે માટે આ બળે ચૂંટણી જીતી, દેશના કારોબારમાં હિરસેદાર થવાનું શક્ય નથી. તો આવા વર્ગોની રાજકીય કમજોરીનો ઉપાય શો ? આ વખતની પાલમિન્ટની ચૂંટણીમાં એ માટેનો એક ઉપાય અજમાવવામાં આવ્યો છે અને તે સફળ પણ નીવડ્યો છે. એ છે એવા વર્ગોમાંથી ઉમેદવારો ઊભા કરવા અને તેમના માટે સમસ્ત સમાજમાં સહાયક વાતાવરણ ઊભું કરવું. ત્રણેય રાજકીય પક્ષોએ આ વલણ અપનાવી, ૨૭ જેટલાં અશ્વેત ઉમેદવારોને વિજયી બનાવરાવી, એક સમુદાય લોકશાહીની મિસાલ પ્રસ્થાપિત કરી છે. બ્રિટનની પાલમિન્ટના સદીઓ પુરાણા ઈતિહાસમાં, પહેલી જ વાર અશ્વેત સાંસદો આટલી મોટી સંખ્યામાં, પાલમિન્ટના નીચલા ગૃહમાં બેસતાં થયાં છે, એ બ્રિટનની લોકશાહીની તાસીર છે.

અવગણાયેલા વર્ગો માટેની સશક્તિકરણની આ રાજનીતિને પરિવર્તન ચક્રે વધુ એક આંટો ઘૂમાવીને, વધુ ફળદાયી બનાવી છે. ચૂંટાયેલાં ૨૭ સાંસદો પૈકી ૧૭ તો એશિયાઈ દેશોના છે. એમાંનાં બે ગુજરાતી મૂળનાં છે. એક છે શૈલેષ વારા; બીજાં છે પ્રીતિ પટેલ. શૈલેષ વારા અગાઉ એક વખત સાંસદ પણ રહી ચૂક્યા છે, તો પ્રીતિબહેન નવાં જ સાંસદ છે. વારાને એમના કન્ઝર્વેટિવ પક્ષે બઢતી આપીને સંસદીય પક્ષના દંડક [whip] તરીકેની કપરી જવાબદારી સોંપી છે. આ છે ખુલ્લી લોકશાહીની કમાલ ! એવી પારદર્શી લોકશાહી, કોઈ પણ ભેદભાવ કે પક્ષપાત વિના, ધર્મ, જાતિ, વર્ણ, ભાષા, વગેરેની ગણતરી કર્યા વિના. ફક્ત પાત્ર ઉમેદવારને, માત્ર ક્ષમતાને આધારે પસંદ કરીને, વિકાસની તક આપતી હોય છે.

પરિવર્તન ચક્ર(૨૦૧૦)નો વધુ એક કરિશ્મો નોંધપાત્ર છે. એ છે સ્ત્રીના રાજકીય સશક્તિકરણનો, અને તેમાં ય મુસ્લિમ સમાજની સ્ત્રીના સશક્તિકરણનો; અને તે પણ એવા એક દેશમાં જ્યાંની વસતિમાં મુસ્લિમો માંડ ૪% જેટલું જ સંખ્યાબળ ધરાવતા હોય ! આ ઘટના ફક્ત સંખ્યાબળની દૃષ્ટિએ જ નહીં, બલકે બ્રિટન અને પશ્ચિમી જગતમાં, અમેરિકાની ૮/૧૧ની કમનસીબ ઘટના બાદ, પ્રવર્તતા મુસ્લિમો પ્રત્યેના આણુગમા, અવિશ્વાસ અને ભયની લાગણીભર્યા વાતાવરણની દૃષ્ટિએ પણ, રાજકીય મહત્વ ધરાવે છે. દેશના ત્રણેય રાજકીય પક્ષોએ, અપ્રતિમ સહિષણુતા, ઉદારતા, શાણપણ અને આર્થદૃષ્ટિ દાખવીને, ચૂંટણીમાં મુસ્લિમ પુરુષો જ નહીં, સ્ત્રીઓને પણ ઉમેદવારો તરીકે પસંદ કરીને, અને તેમને સફળ બનાવવા શક્ય એવી બધી સુવિધા પૂરી પાડીને, પક્ષપાતવિહીન [secular] લોકશાહીની ભાવનાને દૃઢ કરી છે. પરિણામે

સદ્ગત કોઠાડાહ્યો

• સિરાજ પટેલ ‘પગુથનવી’

વાજબી, પ્રામાણિક, નિષ્પક્ષ, ન્યાય, તાટસ્થ્યપૂર્ણ, વહેરાવંચા વગરનો વ્યવહાર (fair play), સંયમ (restraint), કોઠાસૂઝ પ્રેરિત અભિગમ (common sense approach) આદિ અંગ્રેજ પ્રજાનાં વ્યાવર્તક લક્ષણો ગણાય છે. અંગ્રેજી સમસ્યા સંદર્ભે સહજ સ્ફુરણાથી પ્રતિભાવ (a gut reaction) આપે છે, અને કોઠાસૂઝથી ઉકેલ શોધે છે. પણ હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. સમસ્યાના હલ માટે કોઠાડાહ્યા લોકોએ ચીંધેલી પ્રણાલીઓને વિસારે પાડી અમેરિકાદત્ત પ્રવિધિઓ (techniques) પ્રયોજાય છે. આને કારણે ક્યારેક સમસ્યાઓ વધુ જટિલ બને છે.

સમાજે કોઠાડાહ્યાને દફનાવી દીધો, તેનો વિષાદ પ્રગટ કરતાં હાલમાં જ “લંડન ટાઈમ્સ” એક મૃત્યુનોંધ (obituary) છાપી છે, જેનો ભાવાનુવાદ પ્રસ્તુત છે :

પહેલી જ વાર ત્રણ મુસ્લિમ મહિલાઓ આમ સભામાં બેસતી થઈ છે. બ્રિટનની પ્રજાના પક્ષે એમના સંગીન રાજકીય ચારિત્ર્યનો, આ ઘટના એક અડીખમ પૂરાવો છે. બીજી બાજુ, મુસ્લિમ બ્રિટનવાસીઓ માટે પણ સમુદાર નાગરિકતાના ગુણો વિકસાવવા માટે આ ઘટના એક નિમંત્રણ છે અને તળ ગુજરાતની રાજકીય સંસ્કૃતિ, કે જે છેલ્લાં દસ-પંદર વર્ષથી સાંપ્રદાયિકતાની બદબૂથી ખદબદી રહી છે, તેને ઉદારતા, સહિષ્ણુતા અને સમાવેશકતા[inclusion]ની સોડમ વડે પુનઃ મઘમઘતી કરવા માટેનો પડકાર પણ છે. બ્રિટનનો ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સમાજ ઈચ્છે છે કે તેની જેમ, તળ ગુજરાતનો સમાજ પણ, ઉદાર લોકશાહીનો આશિક બને.

મુસ્લિમ મહિલાઓના રાજકીય સશક્તિકરણનો વધુ એક પ્રયોગ કરવા માટેની તક પરિવર્તન ચક્ર (૨૦૧૦) દ્વારા જ પૂરી પડાઈ છે. તે છે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના ઉપલા ગૃહ - ઉમરાવ સભા - નાં સભ્ય બેરનેસ સર્ઈદા વારસીની છેલ્લી ચૂંટણી બાદ રચાયેલા સંસદીય કન્સર્વેટિવ પક્ષના અધ્યક્ષા તરીકેની મોભાદાર નિયુક્તિની. બ્રિટનની નવી મિશ્ર સરકારમાં સૌથી મોટું સંખ્યાબળ ધરાવતા આ પક્ષને શિરે, આગામી પાંચ વર્ષ દરમિયાન બ્રિટનનો સર્વતોમુખી વિકાસ કરવાની આકરી જવાબદારી મતદારોએ મૂકી છે. એ પક્ષનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકારીને બેરનેસ વારસીએ, એક એશિયાઈ મૂળની મહિલા તરીકે, અભૂતપૂર્વ નૈતિક હિંમત અને આત્મવિશ્વાસનો એહસાસ કરાવ્યો છે. એમને નેતૃત્વની જવાબદારી સોંપીને પક્ષે પણ બ્રિટનની સમુદાર લોકશાહીની ભાવનાનો દાખલો બેસાડ્યો છે. બહુસાંસ્કૃતિકતા, ન્યાય, અને કાયદાના શાસનને વરેલી લોકશાહીના વાસ્તવિક અમલીકરણ દ્વારા જ, એક મેઘધનુષી સમાજ rainbow society], સ્વી શકાય છે, એ સત્ય ભારત દેશના શાસકોએ બ્રિટન પાસેથી શીખવા જેવું છે જ. હવે તો દર વર્ષે ભારતમાં યોજાતા ‘આપ્રવાસી ભારતીય દિવસ’ નિમિત્તેના કાર્યક્રમોમાં, બ્રિટનના ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સમાજના પ્રતિનિધિઓ સારી સંખ્યામાં શરીક થતા જોવા મળે છે. એમણે બ્રિટનની લોકશાહી શૈલીનો સંદેશ આપણા દેશવાસીઓને આપી, ત્યાં એ ઊંડાં મૂળ નાંખે, પાંગરે અને આબાદ થાય, એવું વાતાવરણ સર્જવા એમને પ્રેરતા રહેવું જોઈએ. આ એક સાચી દેશસેવાનું પુણ્યકાર્ય હશે.

આવી અપેક્ષા સેવતાં સેવતાં, લેખકે બ્રિટનની વિદાય લીધી. એ લેતી વેળા તળ ગુજરાત તરફ, બ્રિટનના ગુજરાતી ડાયસ્પોરા માટે, ‘બેકામ’ની આ આરજૂભરી પ્રાર્થના પણ કરી લીધી :

અમારે જિંદગીના રંગને સાકાર કરવો છે,
હૃદયની ભાવનાની ખુશ્બો તણો વિસ્તાર કરવો છે;
અમે આપ્યાં છીએ અહીંયાં બધાં થોડાંક ફૂલો લઈ,
અમોને થોડીક ધરતી દો, તો એક ગુલઝલ કરવો છે.

અલવિદા, બ્રિટાનિયા !

e.mail : ghanchida1927@yahoo.com

આજે અમે અમારા પુરાણા મિત્ર કોઠાડાહ્યાના મૃત્યુ ટાણે શોક પ્રગટ કરીએ છીએ. તેની ચોકકસ ઉંમરની તો કોઈને ખબર નથી કેમ કે તેના જન્મનો દાખલો તુમારશાહીમાં ગેરવલ્લે થયેલો. તેણે શીખવેલા પદાર્થપાઠો માટે તે યાદ આપશે. જેમ કે :

- વરસાદમાંથી ક્યારે અંદર આવી જવું;
- સવારે વહેલા ઊઠનાર પંખી ને કીડો કેમ મળે છે;
- જિંદગી હંમેશાં ફૂલોની શય્યા નથી;
- કદાચ એ મારી જ ભૂલ હતી.

કોઠાડાહ્યાની આર્થિક ગણતરી સીધીસાદી અને પાકી હતી (કમાણીથી વધુ ખર્ચ ન કરો). તેની રીત ભરોસાપાત્ર હતી (ચલાણ છોકરાંનું નહિ, વડીલોનું છે).

શુભ આશયવાળાં પણ ધમંડી નિયમનો અમલમાં આવ્યાં ત્યારથી એનું સ્વાસ્થ્ય લથડેલું. એવા અહેવાલ આવ્યા કે, છ વરસના છોકરાએ તેની સાથે ભણતી છોકરીને ચૂમી, તે બદલ તેની સામે જાતીય પજવાણીની કાર્યવાહી થઈ; મધ્યાહન ભોજન પછી મોંદ્રાવણ (mouth wash) વાપરનાર કિશોરને શાળા મોકૂફીની સજા થઈ; ધાંધલિયા વિદ્યાર્થીને ઠપકો આપનાર શિક્ષકને પાણીયું અપાયું. આવું બધું જાણ્યા પછી તો તેની હાલત વધુ બગડી.

ગેરશિસ્ત આચરનાર વિદ્યાર્થીને ટકોર કરવાની ફરજ શિક્ષકે બજાવી ત્યારે પોતાના અળવીતડા સંતાનને સીધો ન રાખી શકનાર બાપે શિક્ષક પર જ હુમલો કર્યો, એ બનાવ પછી કોઠાડાહ્યો હતપ્રત થઈ ગયેલો.

એમાં વળી એવો કાયદો આવ્યો કે, શિક્ષકે બાળકને તાપ-રક્ષણ મલમ (sun lotion) લગાડવું હોય કે પીડાશમનની ગોળી (aspirin) આપવી હોય તો માબાપની મંજૂરી લેવી; પણ વિદ્યાર્થીને ગર્ભ રહે અને તેણે ગર્ભપાત કરાવવો હોય તો તે અંગે તેનાં માબાપને જાણ કરવી નહીં. બસ, ત્યાંથી તે ઢીલોઢેસ થયેલો.

દેવળ દુકાન બની ગયું; અને ગુનાહિત કૃત્યનો ભોગ બનનારા ગભરુ કરતાં દાંડ ગુનેગાર સાથે વધુ સારો વર્તાવ થવા લાગ્યો, ત્યારથી તેની જિજીવિષા ખતમ થઈ ગયેલી.

તમે તમારા ખુદના ઘરમાં પેઠેલા ચોરનો સામનો કરી પોતાનું રક્ષણ ન કરી શકો અને ઉલટાનો ચોર તમે તેના પર હુમલો કર્યો એવો ખટલો તમારા પર માંડે, એવું જોઈને કોઠાડાહ્યો મરવા પડેલો.

છેવટે, એવું થયું કે એક બાઈને કોફીમાંથી વરાળ નીકળે છે એવી સમજ ન પડી, થોડી છલકાઈને એના ખોળામાં ઢોળાઈ અને તેને નુકસાન બદલ વળતરરૂપે મસમોટી રકમ ચૂકવાઈ. બસ ત્યારથી કોઠાડાહ્યાએ જીવવાની એપણા છોડી દીધી.

કોઠાડાહ્યાના મૃત્યુ અગાઉ તેની માતા સરચાઈ, તેના પિતા વિશ્વાસ, તેની ધર્મપત્ની વિવેકબુદ્ધિ, તેની દીકરી જવાબદારી અને તેનો પુત્ર તર્ક મરી પરવારેલાં.

તે પોતાની પાછળ ચાર સાવકા ભાઈ મૂકી ગયો છે :

૧. મારા હકની મને ખબ છે.
૨. મારે મારો હક અબીલાલ જોઈએ.
૩. વાંક બીજા કોઈનો છે.
૪. હું તો બાપડો ભોગ બન્યો છું.

એની અંતિમયાત્રામાં જૂજ માણસો હતા, કેમ કે, ઘણાને તો એ ગુજરી ગયો છે એવી સમજ જ ન પડી. જે તમને તે યાદ હોય તો આ નોંધ બીજાને પહોંચાડજો, નહીંતર બહુમતી સાથે રહી કશું ય ન કરજો.

e.mail : siraj_patel@ntlworld.com

મૌનના પટ ઉપર હૃદયોના મિલાપનાં પદચિહ્ન પડ્યાં છે.

- રવિ દાકુર

જુલાઈ 2010

એતાનશ્રી -

‘મહા’ લેખકોના ગયા પછી પત્નીઓની વ્યથાની કથા

• બહુ સરસ લેખોવાળો અને સારી રીતે સંપાદિત થયેલો “ઓપિનિયન”નો જૂન અંક મળ્યો છે. આભાર.

થોડાક દિવસથી આ વાત કહેવાનું મન થયા કરે છે. પૂરા કદનો લેખ કરવાનો તો સમય ક્યાંથી કાઢું ? આથી ટૂંકી ને ટચ આ કથાણી અહીં પેશ છે :

‘એ હતા ત્યારે દરરોજ ઘરે ફોન આવે. ઘણા લોકો એમને મળવા આવે, ઘર ભર્યું ભર્યું હતું. અમને ઘણી જગાએ બોલાવે. અમારું સ્વાગત કરે. બસ, જીવનમાં ક્યારેય ખાલીપાણું લાગ્યું નથી.

‘એની ને મારી વચ્ચે ખૂબ જ પ્રેમ. આટલા વ્યસ્ત હતા, તો પણ એ મારા માટે દરરોજ રાંધતા. એમને બધું ય રાંધતાં આવડે. એમનાં માબાપ નાનપણથી જ ગુજરી ગયેલાં. મને ઘરકામ પણ કરાવતા. પણ એ ગયા. ... હવે, હવે તો હું દરરોજ ફોન સામે જોઉં : ન કોઈનો ફોન. ન કોઈની ખબર. ન મારી પાસે કંઈ આવક. ન કોઈ પૂછે હવે મારો ભાવ ...

‘મારી ને એની વચ્ચે ખૂબ જ પ્રેમ, ભાઈ. હવે જીવવું નથી ગમતું. હવે રાત્રે ઊંઘ નથી આવતી. સવારે નીચે આવીને સોફા પર સૂતી રહું. એના ફોટાને જોયા રાખું. ... ન કોઈનો ફોન. ન કોઈની ખબર. ન કોઈ પૂછે મારો ભાવ. ...

‘દિવસો કાઢું છું. સોશિયલવાળા આવ્યા હતા. કહે છે કે હવે મને માનસિક બીમારી છે. પૂછે છે મને, શું મદદ કરી શકે. શું કહું ભાઈ ? શું કહું ?? શું તેઓ મારો ભરથાર પાછો લાવી દેશે ... ?’

આવી દશા, આપણા સમાજમાંની ઘણી સ્ત્રીઓની હોવાની, અરે, પુરુષોની પણ હોય. મને તો આ વિધવાઓ અને વિધુરોની વાતને વાચ્યા આપવાનો મનસૂબો રહ્યો. રાતદિવસ, હર પળ એમની લાગણી કેવી કેવી થઈ જતી હશે ? ચોમેર તેમને અંધકાર જ દેખાતો હશે. સાચુંબોટું તો જવા દઈએ; તો ય તેમની તંદુરસ્તી પર તેની અસર પડતી જ હશે. આ અંધારપટને બહાર તાણી કાઢવો જ રહ્યો. આવી આવી લાગણીઓને વાચા મળવી જરૂરી છે.

આવી બાબત વિશે કોઈને કામ કરવાનું સૂજે તો બહુ સરસ. તરતપાસને આધારે સંશોધનકામ થાય તો વળી ઉત્તમ. આવાં આવાં વિધુર અને/ અથવા વિધવાની કોઈ આત્મકથા આપણી ભાષામાં આવે તો બહુ સારું થાય.

ભલા, કોણ બીડું ઝડપે ?

- રોકેશ ખંભાયતા

e.mail : Translate@rakesh.plus.com

કાર્ટૂન તો એકદમ ભારતીય નોકરશાહીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો જ વળી

• “ઓપિનિયન”નો જૂન અંક મળ્યો. આભાર. ડિજિટલ થયા પછી વધુ ખીલ્યા છો ! મજા પડી. અંક સમૃદ્ધ છે અને ‘રજમજાને જોડીને તમે શબ્દ કર્યો છે, તેનો આ જાદુ છે.

દાઉદભાઈ ઘાંચી અને ફાઝલભાઈ ઘાંચી - પિતાપુત્રની જોડીને સાથે જોઈવાંચી વિશેષ આનંદ થયો. કાર્ટૂન તો એકદમ ભારતીય નોકરશાહીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો જ વળી ! અભિનંદન.

- સુદર્શન આયંગર

e.mail : sudarshan54@gmail.com

‘સ્નેહરશ્મિ’એ ચીખલીને જગત-નકશા પર મુક્યું છે

• “ઓપિનિયન”નો ત્રીજો ડિજિટલ અંક મળ્યો છે. તેની મશાલ સતત જલતી રહે તેવી મારી દુઆઓ અને પ્રાર્થનાઓ છે.

પહેલે જ પાને ‘સ્નેહરશ્મિ’ને સંભાર્યા છે. તે ચીખલીના છે અને બહુ મોટા માણસ. મારું ગામ, અલીપોર ત્યાંથી ફક્ત બે માઈલને ફાસલે જ પડે. અમે દરરોજ ચીખલીની લટારે જતા આવતા. આ માણસે ચીખલીને જગતના નકશા ઉપર મૂકી આપ્યું છે. આ બડા મોટા કવિને અને શિક્ષકને સંભારવા માટે તમને અને લેખક, દાઉદભાઈ ઘાંચીને હાર્દિક અભિનંદન.

“ઓપિનિયન”/ Opinion

ફાઝલભાઈ ઘાંચીનો લેખ તમે આમેજ કર્યો છે, તે ગમ્યું. આવડા મોટા વ્યવસાયી તજજ્ઞ માણસ આ લેખ આપવા સારુ સમય મેળવે તે આપણી ખુશ નસીબી કહેવાય. આપણી જબાનમાં લેખ કરવા માટે હું તેમનો ખૂબ આભાર માનું છું.

- માસૂમ કરોલિયા

e.mail : masumkarolia@hotmail.com

• આ જૂન અંકમાંના બધા લેખોમાં, ગુજરાતની યુવાપેઢીની અંખના વિશેના લેખો અને ‘ઓ રસિયા! આ રશિયા’ની લેખમાળા વિશેષ પસંદ પડી છે. આનંદરાવ લિંગાયતની વાર્તા ‘ઠેકાણું પડ્યું’ વાર્તા ય વાંચવાની મોજ આવી.

- મૈત્રી શાહ

maitri@arniontechnologies.com

• ‘ઠેકાણું પડ્યું ...’ એક ખૂબ જ દૃઢરૂપથી ટૂંકી વાર્તા મારી બા નજર સામે આવી ગયાં. આપણા સામાજિક જીવનનું ખૂબ સરસ આલેખન કર્યું છે. અભિનંદન.

- હેમંત જાની

e.mail : hafus2002@aol.com

• “ઓપિનિયન”નો ડિજિટલ અંક મળ્યો છે. ધન્યવાદ. બહુ સરસ થયો છે, ચોખ્ખો ચણાક. બહુ જ સરસ પ્રયાસ.

- બરજેર અવારી

e.mail : B.Avari@mmu.ac.uk

[Academic Division, Manchester Metropolitan University, All Saints, Manchester M15 6BH, U.K.]

• “ઓપિનિયન”નો ત્રીજો ડિજિટલ અંક મળ્યો છે. સારી રીતે સંપાદિત થયો છે અને વાંચતા આનંદ આવ્યો છે. આ સારું કામ છે અને તેને જારી રાખવા અરજ કરું છું. આરંભે મૂકી લોર્ડ ટેનિસનની કવિતા ગમી જ છે.

- ત્રિભુવન ખોના

e.mail : tribhuvan_khona@hotmail.com

• આ જૂન અંક પણ પૂર્વવત્ મહત્વપૂર્ણ રહ્યો. તમે અમને અમેરિકામાં વસવાટ કરનારાઓને પણ સંભારો છો તેથી સારું લાગે છે.

- નીલેશ રાણા

e.mail : ncrana@hotmail.com

કવિ નર્મદ પર આલ્ફ્રેડ ટેનિસનની અસર હોઈ શકે છે

• સારાં સારાં લખાણોનો થાળ ફેર ધરવા માટે તમને ધન્યવાદ જ કહું. આ જૂન અંકમાંની વિગતમાહિતીઓ પણ રસપ્રદ રહી છે. તમે આરંભે લોર્ડ ટેનિસનની કવિતા, Blow, Bugle, blow ઉદ્ધૃત કરી છે, તે મારી પણ એક મનપસંદ કવિતા છે.

મુંબઈ પ્રાન્તના શિક્ષણ ખાતાના તત્કાલીન વડા સર એલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ટે નર્મદની સરખામણી લોર્ડ ટેનિસન સાથે કરેલી, તે તમને સાંભરતું હશે. સર એલેક્ઝાન્ડરે નર્મદની એક કવિતા લોર્ડ ટેનિસનને મોકલી આપેલી તેમ પણ જાણવા મળે છે. ‘મારી હકીકત’માં આનો ઉલ્લેખ કરાયો જ છે. અને મેં તેનો મારા લખ્યા નાટકમાં આડકતરો ઉલ્લેખ લીધો છે.

મારું હંમેશનું માનવું છે કે Blow, Bugle, blow કવિતાથી પ્રેરાઈને કવિ નર્મદે એમનું સ્તુતિગાન ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ની રચના કરી હશે.

નર્મદના કોલેજકાળ વેળા લોર્ડ ટેનિસનનાં કાવ્યોના સંચયની નવી આવૃત્તિ બહાર પડેલી. અને તેમાં ઢગલાબંધ પાદટીપો તથા ટિપ્પણો જોવા મળે છે. તાજૂબી સાથે નર્મદ સાહિત્યમાં પણ આ રીતરસમ જળવાતી જોવા મળે છે. તે સમયના બ્રિટિશ સાહિત્યકારોની સામગ્રીઓના અભ્યાસનો લાભ નર્મદને મળ્યો જ હોય અને કવચિત તેની આ સીધી અસર હોવાનું મને લાગ્યા કર્યું છે. તે જમાનામાં અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આ સર્વ સ્વીકૃત રસમ હતી.

ક્યારેક, કોઈક વેળા, કોઈક સંશોધક વિદ્યાર્થી આ કલ્પિતાર્થ બાબત વિશે તરતપાસ કરે, તેમ આશા રાખીએ.

- હરીશ ત્રિવેદી

e.mail : indiafound@earthlink.net

જુલાઈ 2010

અંકનો કેન્દ્રગામી ધ્વનિ દાઉદભાઈ ધાંચીનો અગ્રલેખ

• મારું વાતોડિયું ભાષણ લેખ રૂપે છાપવા માટે તમને સલામ ! જો કે મને મારો ફોટો વિશેષ ગમ્યો છે. તમે કાળજીથી પસંદ કર્યો છે ને - વિષયમાંના ઊંડાણની ગેરહાજરી સામે ભારે આગ્રહી માણસની ચાડી ખાય તેવો. મારા બ્લોગ પર તેને હું સ્વાભાવિક મૂકીશ. મને આપશો ને ?

આ અંકનો કેન્દ્રગામી ધ્વનિ આદરણીય દાઉદભાઈ ધાંચીનો અગ્રલેખ છે. આખો અંક વાંચતા ‘સંકલો’ અવસરમાંથી પસાર થતી વેળા જે મિશ્રિત લાગણીઓ હતી તે ફરી પાછી ફરી વળી છે.

- પંચમ શુક્લ

spancham@yahoo.com

પરદેશ રહેતા ગુજરાતીઓને ગુજરાત માટે વધારે લાગણી છે

• “ઓપિનિયન” વાંચવાની ઘણી મઝા આવી. ઘણું માહિતીસભર છે. વાસ્તવમાં એવું લાગે છે કે ગુજરાત બહાર રહેતા - ખાસ કરીને પરદેશ રહેતા - ગુજરાતીઓને ગુજરાત માટે વધારે લાગણી છે અને તેઓ વધારે રચનાત્મક કાર્ય કરે છે.

અમારા મિત્ર રમણ જરીવાલા દર મહિને “કસ્તૂરી” સામાયિક કાઢે છે. એમાં દર વખતે સાત ટૂંકી વાર્તા આપે છે અને મિત્રોમાં વિના મૂલ્યે આપે છે. તમે પરવાનગી આપો તો “ઓપિનિયન”માંથી ગમતી વાર્તા લેખક અને “ઓપિનિયન”ના ઉલ્લેખ સાથે આપીએ.

- રોહિત મારફતિયા

e.mail : rohitm1@hotmail.com

માવતર તરીકે ઓશિગણ છીએ

• આરંભની કવિતા ઉત્તમ છે. સાહિત્યમાં મને ઝાઝી ગતાગમ નથી, અને તેમ છતાં મને કવિતાઓ ગમે જ છે. મારા પતિએ અને મેં “ઓપિનિયન”ના લગભગ સઘળા અંકો જોયાવાંચ્યા છે. તમે ન્યારું કામ કરો છો. ગમતાનો ગુલાવ કરવા માટે અમે તમારા આભારી છીએ.

આ જૂન અંકમાં પંચમનું ભાષણ પણ આમેજ છે. ‘વિલાયત પણુ હવે અમરધામ અભિમુખે (પ્રોમિસડ લેન્ડ) રહ્યું નથી !’ તે સારો લેખ બન્યો છે. તે સારો કવિ છે તેની ખબર હતી, પરંતુ આવા સરસ લેખો પણ લખી શકે છે તેની ખબર નહોતી. આ માટે તેને તમે ઉચિત મંચ આપી જાણ્યું છે. તેનામાં આવો આવો ઉન્સાહવર્ધક રસ લેવા માટે અમે માવતર તરીકે તમારા ઓશિગણ છીએ.

- રાજેશ્વરી શુક્લ

e.mail : mrsrdshukla@gmail.com

વેમ્બલીમાં, એક દા, એક બોલકા-માયાળુ-ડાહ્યા માણસ હતા

• મારી રજૂઆતને તમે વાચા આપી તે માટે તમારો આભારી છું. તમે ઈંગ્લેન્ડના વેમ્બલીમાં વસો છો જાણીને મને સાંભરી આવ્યું કે લંડનના વેમ્બલી ઉપનગરને અને મુંબઈના મલાડ પરાને સંબંધ છે.

યુગાન્ડાથી હાંકી કઢાયેલાઓમાં જમનગર જિલ્લાના એક ઝવેરચંદભાઈ શાહ પણ હતા. તેમણે વેમ્બલીમાં દુકાન માંડી હતી. તેમને એક્યુપ્રેશર ઠીકાઠીક આવડે. દિલના બહુ મોટા માણસ. જમનગર જિલ્લામાં પાણીની ખંચ રહેતી તેવા તેવા ગામોમાં પાણીની સગવડ કરી આપવાના તેમને ભારે ઓરતા રહેતા. તેમની બા માઈલોથી પાણી ભરીને ચાલતાં ચાલતાં ઘેર તાણી લાવતાં તે ઝવેરચંદભાઈને સતત સાંભરતું રહેતું. તે બહુ બોલકા હતા. માયાળુ પણ હતા. અને પાંચમાં પૂછાય તેવા ડાહ્યા માણસ પણ. તે દિવસોમાં હું મલાડ ખાતે મારી ઓફિસમાં બેસતો. દેશમાં આવે ત્યારે મારી ઓફિસે આવતા અને અમે ગપાટા મારતા. થોડા વખત પહેલાં જ તેમનું અવસાન થયું છે.

કવિ કાલિદાસકૃત ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્’ અંગેના, પાન ૨૬ પરે આખ્યા, અવતરણમાં પાઠકરે છે. તેમાં સુધારો કરવો જરૂરી છે. તે આમ જોઈએ :

શાન્તાનુકૂલપવનશ્ચ શિવાશ્ચ પંથા:

“ઓપિનિયન” નામ જ દક્ષિણ આફ્રિકામાં “ઈન્ડિયન ઓપીનિયન” વાટે જે ટાણા સમયની સેવાઓ થઈ છે તેની યાદ જગત કરી જાય છે. તે વેળા ત્યાંના હિંદીઓ તેના પુસ્કર્તા હતા. (ગાંધીજીએ લખ્યું છે તેમ તેના ૮૦૦ ગ્રાહકો હતા અને દરેક ગ્રાહકે બીજા આઠેક વાંચનારા ય હોય.) આ પ્રસિદ્ધ

“ઓપિનિયન”/Opinion

24

અગ્રસૂરિમાંથી પ્રેરણા લઈને આ નામની પસંદગી થઈ છે, તેની ખાતરી છે. અભિનંદન !

ગયા અંકમાં ‘હિન્દ સ્વરાજ’ અંગે ભારે ગુણગાન ગાયાં પછી, મેં તે ચોપડીનું સુધારાવધારાવાળું વાંચન આદરી દીધું છે. ‘હિન્દ પર બ્રિટિશ શાસન’ - શબ્દોની જગ્યાએ ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારત - રાજ્યો અને કેન્દ્ર’ શબ્દો મૂકતો જઉં છું. આજના રાક્ષસો વિશે ગાંધીજીના વિચારો કેવા કેવા હોઈ શકે, તેમાં રાચતો જઉં છું. જો કે ગાંધીજીનાં કૃત્ય કરતાં આ સવિશેષ અઘરું કામ છે.

- સતીષ વી. જોશી

e.mail : savaj256@yahoo.com

મોજ કરાવતી સફર

• આ જૂન માસનો અંક તો અમને સાહિત્યની સફર કરાવે છે. ટેનિસન, તોલ્સ્ટોય અને ગુજરાતના કવિ ‘કાન્ત’ સરીખા મહાન સાહિત્યસ્વામી સુધી અમને લઈ જઈ મોજ કરાવે છે.

ગુજરાતની યુવાન પેઢીઓનાં મહત્વાકાંક્ષા, અપ્રિય વાસ્તવિકતા, પડકારો અને ભાવિ બાબત દાઉદભાઈ ધાંચી તથા પંચમ શુક્લના વિચારો અંગે ઊંડું ચિંતન કરવાની તાતી જરૂર છે. સમાજમાં નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવાની આવે તો તે કેવી હોય તેનું ચિત્ર તમારા છપાયેલા ભાષણમાંથી જડે છે.

- જયંત જોશી

e.mail : jvrjoshi@yahoo.com

ટેનિસનની કવિતા ગમી જ ગમી

• આભાર. આરંભે અપાઈ ટેનિસનની કવિતા ખૂબ ગમી. ગમતાનો ગુલાવ અમને ય કરવા માટે ધન્યવાદ.

- પ્રશાન્ત વોરા

e.mail : prashant.vora@gmail.com

• જૂન અંક મળ્યો છે. ધન્યવાદ. ટેનિસનની કવિતા વાંચવી ગમી જ છે. સૂર્યોદય વેળાની વિગતો જાણવી ગમી છે.

- ઉષા ઠક્કર

e.mail : ushathakkar@yahoo.com

હજુ તો આ ત્રીજું જ ડગલું !

• ડિજિટલ અવતારધારી “ઓપિનિયન”નો અંક-૩ (પુસ્તક : ૧૬, સર્ગગ અંક : ૧૮૩) અહીં બ્રિટનની મારી વર્ષ ૨૦૧૦ની મુલાકાત દરમિયાન ઓન-લાઈન પ્રાપ્ત થયો. આ વિચારપત્રે આદરેલી એની ‘ઈ-યાત્રા’નું આ તો હજી ત્રીજું જ ડગલું છે ને ? જો કે પૂરા માલ-અસબાબ સાથે ખેડાતી કોઈ પણ યાત્રા રોમાંચક હોય છે જ. “ઓપિનિયન”ની યાત્રા એમાં અપવાદ નથી જ.

“ઓપિનિયન”નો અસબાબ છે વિચારોનો, જેને કોઈ સીમાડા નડતા નથી. આ અંકને જ જોઈએ તો એનાં કુલ ૨૮ પૃષ્ઠો પૈકી સાડાચાર જટલામાં વાચકોના નાના-મોટા મળીને ૨૬ પત્રો છે જે દેશ-પરદેશથી આવેલા છે ! એ પત્રો જે તે વાચકોના ફક્ત પ્રતિભાવો [reaction] આપીને ન અટકતાં, તે પૈકીના તો દૂરગામી [proactive] વિચારોને ચર્ચાના ચોતરે મૂકી આપે છે. આટલો વ્યાપક અને વૈવિધ્યપૂર્ણ, અને સાથે સાથે ઘેરું ઊંડાણ ધરાવતો પ્રતિભાવ અને મૌલિક ભાવ “ઓપિનિયન” એના ઈ-અવતાર દ્વારા જન્માવી શકે છે, એ એની વિચાર-પ્રેરણાની ક્ષમતા સૂચવે છે.

આ તો ફક્ત પત્રોને લગતી જ વાત થઈ. અંકને સમગ્રતયા જોતાં, એનું જે અખિલ સ્વરૂપ ઉપસી આવે છે, તેનાં ઘટકોનો ખ્યાલ મેળવી લેવા નીચેના આંકડા જોવા જેવા છે :

સાહિત્યસ્વરૂપ	સંખ્યા	પૃષ્ઠ સંખ્યા
નિબંધ	૪	૯
વ્યાખ્યાન	૩	૮
હેવાલ	૨	૫
વાર્તા	૧	દોઢ
પત્રો	૨૬	સાડાચાર
કુલ :	૩૬	૨૮

જુલાઈ ૨૦૧૦

સાહિત્ય પદાર્થ	પુસ્તકસંખ્યા	ટકા
ચિંતનપ્રેરક પદાર્થ	૧૭	૬૦%
માહિતી પદાર્થ	૫	૧૮%
ચિંતન પ્રતિભાવ પદાર્થ	સાડાચાર	૧૬%
હળવું નિરૂપણ	દોઢ	૬%
	કુલ : ૨૮	૧૦૦%

ઉપરનું આંકડામૂલક વિશ્લેષણ આકાર લઈ રહેલા [emerging] વિચારપત્રના દેહ અને આત્મા બંનેનો આછો ખ્યાલ આપે છે. જે છે તે જોતાં, સાહિત્યસ્વરૂપ અને સાહિત્ય પદાર્થ, એ બંનેના વધુ વૈવિધ્યીકરણ અને વ્યાપ્તિકરણ માટે ઘણો અવકાશ છે એમ લાગે છે. અલબત્ત, એ તરફ આગળ જવા માટેની દિશા પકડાઈ ચૂકી છે, જે આ અંક સહિતના ત્રણેય અંકોનું વિશ્લેષણ કરીએ તો જોઈ શકાય એમ છે. એટલે આયંદા, ઉત્તરોત્તર, પ્રમાણ અને ગુણવત્તા, એ બંનેની દૃષ્ટિએ, અંકોની સામગ્રી વધુ સમૃદ્ધ બનતી જાય એ જોવાનું રહેશે.

આ અંક ક્રમ એના વાચનપટ અને એની વાચનક્ષમતા પૂરતો સીમિત ન રહેતાં, એમાં દર્શનિયતા[visibility]નાં તત્ત્વો પણ ઉમેરવામાં આવ્યાં છે તે નોંધવું રહ્યું. એમાં ૧૬ ફોટોગ્રાફ્સ છે અને ત્રણ કાર્ટૂન છે. વળી પાંચ જોટલાં પૂર્ણ કાવ્યો છે અને આઠ જોટલા કાવ્યાંશો છે. આમ એની દર્શનિયતા, ધ્વનિ તત્ત્વને કારણે, વધુ અસરકારક બનવા સંભવ છે. વિચારોની ખપત marketing કરવામાં, આ બંને તત્ત્વો ઉપયોગી બનતાં જોવા મળે છે જ. આ મિશ્રણને કારણે અંક સરસ બનવાની શક્યતા ધરાવે છે. વળી ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરતાં, અંકની સુંદરતા અને આકર્ષતા વધે એ સ્વાભાવિક છે.

**ઈન્દિયા-એ-ઈશક હૈ, રોતા હૈ ક્યા,
આગે આગે દેખિયે, હોતા હૈ ક્યા.**

સંપાદકે તો, આજના વાચકની આવતી કાલની અકળ સાહિત્યિક, વૈચારિક અને સુરુચિવક્ત્રી [aesthetics] પસંદગીઓની આગાહી કરતા રહેવું પડશે, અને તો જ બજારમાં ટકી શકાશે.

પ્રસ્તુત અંકમાંની વિચારોની ગઠરિયાં કાબેલ વાણોતરો દ્વારા ગંઠાવા પામી છે. ‘સંકલો’ના ઉપલક્ષમાં યોજાયેલી ગોષ્ઠિઓમાં સુદર્શન આયંગર, ઉપાબહેન ઠક્કર, કાંતિ શાહ વગેરેની પ્રસ્તુતિ જોટલી વિદ્વતાપૂર્ણ છે, એટલી જ વિચારપ્રેરક છે. એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં, વ્યાખ્યાતાઓ - પંચમ શુક્લ, ફાડક ધાંચી, ભદ્રાબહેન વડગામા, નવનીત ધોળકિયા, મેઘનાદ દેસાઈ વગેરેએ જે વ્યાપક વિચારપટ આવરી લીધો છે એણે વિષયને વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં રમતો કરી દીધો છે. આ બધાની વૈચારિક પેશગી, આગામી દિવસોમાં, અનેક પરિસંવાદો યોજીને વિશદ્ રીતે ચર્ચાવી જોઈએ એમ લાગે છે. હાલ પૂરનું એમ સૂચવવું ઉપયોગી ગણાશે કે બ્રિટનમાં રહેતા ડાયસ્પોરિક ગુજરાતે નીચેના ત્રણ વિચારકોએ કરેલાં સૂચનોને ગાંઠે બાંધવાં જોવાં છે.

એ પૈકી એક છે પંચમ શુક્લનું કાવ્યમય સૂચન કે : ‘ભાર નકામો ભૂલી જવાનું બા પાસેથી શીખ્યો છું હું.’ (પૃ. ૬). અને તમે પણ પણ ભૂલતાં શીખો અને તાણાવમુક્ત બનો. બીજું છે, ફાડક ધાંચીનું ચેતવણીરૂપ સૂચન કે : ‘The land of promise may prove to be a land of peril.’ (પૃ. ૮). અને તેથી તમે પણ સંભાળતા રહેજો. ત્રીજું છે, ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રી દ્વારા તેમના બ્રિટનની પાલમિન્ટની વર્ષ ૨૦૧૦ના મે મહિનામાં યોજાયેલી ચૂંટણી પરના નિબંધમાં કરાયેલું સૂચન કે, ‘વસાહતી સમાજ અહીંના સમાજમાં સમરસ થાય, સમાજની ગતિવિધિઓમાં સક્રિયતા કેળવે એ આજની માંગ છે.’ (પૃ. ૧૫). અન્યથા તમે ફેંકાઈ જશો અને દુ:ખી દુ:ખી થઈ જશો.

અંકમાંના ચિંતન પદાર્થને, વિપુલ કલ્યાણી અને પ્રકાશ ન. શાહનાં, તેમણે રશિયામાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો વૈશ્વીક સંદર્ભે સદીઓથી ચાલ્યા આવતા દાર્શનિક મનોમંથનની ઝાંખી કરાવે છે. માનવજાતની સત્યની ખોજની સહિયારી મયામાણમાં ગાંધીજી, રાલ્ફ વાલ્ડો એમર્સન, હેન્રી થોરો, જહોન રસ્કિન, લિયો તોલ્સ્ટોય વગેરે જોવા દિગ્ગજોની મૌલિક દેણગીની સોબતમાં

વાચકને મૂકી દઈને વિચાર-યાત્રાનો મુસાફર બનાવીને, બંને જાણ દૂર ઊભા ઊભા પેલી પંક્તિઓ મમળાવી રહ્યા હોય એમ લાગે છે :

માંડી પડ્યા તે મહાયુખ માણે, દેખનારા દાઢે જોને.

બીજા બે વિચારપ્રેરક નિબંધો પૈકી, એક, મારા ‘મારે જવું મધદરિયા પાર ... ગુજરાતની યુવા પેઢીની ઝંખના’ (પૃ. ૧ થી ૩), ઉચ્ચ શિક્ષણ અને વિકાસની વિભાવનાને તપાસવાનો ઉપક્રમ કરે છે. બીજો છે, દીપક મહેતા વિખિત ‘જ્યારે ‘પૂર્વાલાપ’ બન્યો કવિ કાન્તનો ‘ઉત્તરાલાપ.’ (પૃ. ૧૩થી ૧૫). આ નિબંધ, સંશોધન પર આધારિત, એક ખૂબ વિદ્વતાપૂર્ણ કૃતિ છે. યુનિવર્સિટીઓના ગુજરાતી વિષયના અનુસ્તાક વિભાગમાં એમ.એ. અને એમ. ફિલ.ની પદવીઓ માટેના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન લેવાની સર્વ પાત્રતા આ લેખ ધરાવે છે. આ લેખે મને મારા મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગની યાદ તાજી કરાવીને ધન્ય કર્યો છે. વર્ષ ૧૯૪૪માં, એ વર્ગના ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાંનું કવિ ‘કાન્ત’ રચિત કાવ્ય ‘સાગર અને શશી’ તે સમયના અમારા શિક્ષક સ્વ. પદ્માણિશંકર ત્રિપાઠી, જે અમારા સહ-પાઠી સ્વ. બકુલ ત્રિપાઠીના પિતાશ્રી પણ હતા, જે ભાવવાહી રીતે શીખવતા, તે આજે પણ એવાં જ રોમાંચક સ્પંદનોનો અનુભવ કરાવે છે. આ રહી એની દૃશ્ય-શ્રાવ્ય અનુભૂતિ કરાવતી કેટલીક પંક્તિઓ :

**આજ, મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઈને
ચંદ્રનો દેદયમાં હર્ષ જામે,**

...
**જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માંડી સરતી;
કામિની કોકિલા કેલી કૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !**

આવા લેખો દ્વારા, “ઓપિનિયન”, વાચકોની સુરુચિ અને સાહિત્યાભિમુખતા કેળવવાની દિશામાં ઘણું પ્રદાન કરી શકે છે.

આ વિચારપત્રે બે ગુજરાતો - ડાયસ્પોરિક ગુજરાત અને તળ ગુજરાત - વચ્ચેના સાંસ્કૃતિક સેતુ તરીકે ભાગ ભજવવાનું પાયાનું કર્તવ્ય બજાવ્યા કર્યું છે. આ દિશામાં શું કરવું જોઈએ એ બાબતે ગંભીરતાથી વિચારવા “ઓપિનિયન” જગા [space] કરી આપવું રહે છે એ અભિનંદનિય છે. પ્રસ્તુત અંકના પૃ. ૮ પરની ર.કા. ભટ્ટની કોલમ ‘ન્યાયદન્ડ’ એનું દૃષ્ટાન્ત છે. ભટ્ટજી પાસે સઘન [convergent] અને વ્યાપક [divergent] એમ બંને પ્રકારની વિચાર શક્તિનું વિશિષ્ટ મિશ્રણ રહેલું છે. ઉપરાંત, એ સ્પષ્ટ વક્તવ્ય [calling a spade a spade] માટે જાણીતા છે. વળી એમની પાસે પારદર્શી દર્શનની સાથે સાથે, અસંદિગ્ધ અભિવ્યક્તિ માટેની નૈતિક હિંમતની શક્તિ પણ રહેલી છે.

લેખકે પ્રસ્તુત કોલમમાં, છેલ્લા એક દસકાથી, વિશેષ કરીને વર્ષ ૨૦૦૨માં યોજનાબદ્ધ રીતે આચારયેલા રાજ્ય સમર્થિત નરસંહારની ઘટનાથી, રાજ્યમાં પ્રવર્તી રહેલા કોમી વૈમનસ્ય, નફરત, ધિક્કાર અને એક કોમ તરફના જડબેસલાક નિષ્કાસન[exclusion]ની ઉગ્ર લાગણીઓથી ખદબદી રહેલા, બદબૂભર્યાં વાતાવરણ અંગે, ડાયસ્પોરિક ગુજરાતના એક સંવેદનશીલ વિચારક તરીકે, પોતાની વ્યથા, આક્રોશ અને રોષની તીવ્ર લાગણીને સચોટ રીતે વાચા આપી છે અને ઉપાય માટે વિચારવાની મક્કમતા છે. તેથી જ તો તેમણે આ સમગ્ર હાદસાનો જે એક બુનિયાદી ઈલાજ સૂચવ્યો છે તેની તો તળ ગુજરાતના કેટલાક માનવંતા અપવાદ કરતાં, કોઈ પણ માર્ગના પૂને, કોઈ પણ કહેવાતા ચિંતકે, વિચારકે, કર્મશીલે, પત્રકારે, કટારલેખકે, સાહિત્યકારે, શિક્ષકે, કલાકારે કે રાજકીય - સામાજિક કાર્યકરે, નૈતિક પ્રામાણિકતા કે હિંમત દાખવીને, કલ્પના પણ કરી નહીં હોય; મુખ્ય મંત્રી નરેન્દ્ર મોદીના એકચક્રી અધિકારશાહી રાજ્યમાં જાહેરમાં માગણી કરવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી. ર.કા. ભટ્ટ તો એમની એ કોલમના સમાપનમાં પૂરી સભાનતા અને જવાબદારીથી ખોખારીને સર્વે દૂષણોનો એક માત્ર બુનિયાદી ઈલાજ આ શબ્દોમાં સૂચવે છે : ‘દાંતે તરાણું લઈને, ગુજરાતની જનતાની માફી માગે તો જ નરેન્દ્ર મોદી કદાચ દન્ડમુક્ત થઈ શકે.’ છં ને સોપો પાડી દે એવો એવો એમનો વજ્રદર ઈલાજ ! મર્દાના ઈલાજ !

છેલ્લાં દસ-દસ વર્ષથી સાંપ્રદાયિક નફરત, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક અસહિષ્ણુતા, ભયંકર ભ્રષ્ટાચાર, વ્યાપક ગુનાખોરી અને કાયદાના શાસનને નેવે મૂકીને કરવામાં આવી રહેલો સરકારી વહીવટ - એ બધા જીવલેણ રોગોથી ગ્રસ્ત એવા કમનસીબ મરીઝ - ગુજરાતને પુનઃસ્વસ્થ બનાવવાની નોબત આવી ચૂકી છે. મોટીમાં નૈતિક પ્રામાણિકતા અને હિંતમ હોય તો ભટ્ટજી સૂચિત ઈલાજ સ્વીકારવાની ખેલદિલી બતાવે, અને બંને ગુજરાતોને વધુ બદનામી, અને બરબાદીમાંથી બચાવી લે !

૨.કા. ભટ્ટે તો ડાયસ્પોરિક ગુજરાત વતી એમની નગદ કોલમ દ્વારા તણ ગુજરાત પ્રત્યેની ફરજ બજાવી છે. એ માટે એમને અભિનંદન છે, અને એમનો આભાર પણ.

ઓપિનિયન હવે નવા સ્વરૂપમાં :

લંડનથી વિપુલ કલ્યાણીના તંત્રીપદે છેલ્લાં પંદર વર્ષથી પ્રકાશિત થતું માસિક 'ઓપિનિયન'નું મુદ્રિત પ્રકાશન માર્ચ ૨૦૧૦ના અંકથી બંધ થયું છે એ આંચકો આપનારી ઘટના છે. યુ.કે.ના માતબર ગુજરાતી સમાજમાં પંદર વર્ષથી સ્થાપિત થયેલા સામયિકને આમ આટોપી લેવું પડે એ ઘટના ખેદજનક છે. આ પંદર વર્ષોમાં વિપુલ કલ્યાણીએ વેઠેલો શ્રમ 'ઓપિનિયન'ના પાનેપાને દષ્ટિગોચર થાય છે. આ પંદર વર્ષમાં એક માતબર ચાહકવર્ગ-વાચકવર્ગ અને લેખકવર્ગ વિપુલ કલ્યાણી ઊભો કરી શક્યા છે અને કાવ્ય, નિબંધ, ગઝલ, પત્રકારત્વ, વાર્તા, ડાયસ્પોરાના પ્રશ્નો, વિદેશ વસતા ગુજરાતી પ્રજાના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ જેવા સાહિત્યના વિધિવિધ વિષયોને આવરી લેતાં લખાણોથી સભર 'ઓપિનિયન'ના પ્રત્યેક અંકે પોતાની એક આગવી છાપ ઊભી કરી છે. સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા આ ધંધામાં પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દેવી પડે છે. ખાસ કરીને વિદેશની ભૂમિમાં ગુજરાતી સામયિકને ચલાવવામાં દરેક તબક્કે પોતે જાતે જ

કામ કરવાનાં હોય છે. તેમ છતાં તંત્રીનો સામયિક સાથેનો નાતો પોતાના સંતાન જેવો આત્મીય બની જતો હોય છે. 'ઓપિનિયન'નું સમાપન કરતાં વિપુલભાઈ કવિશ્રી નર્મદની પંક્તિ 'નવ કરશો કોઈ શોક...' દ્વારા સ્થિતપ્રજ્ઞની અવસ્થાના દર્શન કરાવે એ એમની પરિપક્વતાની નિશાની છે પણ પંદર વર્ષથી ધૂણી ધખાવીને તનતોડ મહેનતથી ચલાવતા આ સામયિકને આટોપી લેવામાં એમને કેવી વેદના થતી હશે તેની કલ્પના હું કરી શકું છું. આમ છતાં આશાસ્પદ વાત એ છે કે 'ઓપિનિયન' સદંતર બંધ ન પડતાં હવેથી અમદાવાદના 'નિરીક્ષક' સામયિક સાથેના જોડાણથી પુનર્જન્મ પામશે અને એની ડિજિટલ આવૃત્તિનો એપ્રિલ ૨૦૧૦થી આરંભ થશે. આ પ્રવૃત્તિમાં એમને સફળતા મળે અને ગુજરાતી સાહિત્યને તેમના છેલ્લા પંદર વર્ષના અનુભવનો લાભ મળતો રહે એવી આશા રાખીએ.

- કિશોર દેસાઈ, તંત્રી : "ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ", એપ્રિલ ૨૦૧૦

અને હવે બંને ગુજરાતોના અદના ગુર્જરજનોએ, પેલા ભ્રષ્ટ રાજકારણીઓ, વામણા ચિતકો, કે વેચાઈ ચૂકેલા પત્રકારોને જાકારો દઈ મોટી પર નૈતિક દબાણ લાવવાના માર્ગો અખત્યાર કરવાની ઝુંબેશ હાથ ધરવી જાઈશે. "ઓપિનિયન" એ ઝુંબેશનું એક જાનદાર સૈનિક બને ! અને સૌ સ્વામી વિવેકાનંદની આ ઘોષણા યાદ રાખે :

'ઊઠો, જાગો, અને ધ્યેય પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં લગી મર્યા રહો.'

અને છેલ્લે, આલ્ફ્રેડ, લોર્ડ ટેનિસનની કવિતા 'Blow, Bugle, Blow' પાઠવવા માટે આભારી છું. અલબત્ત, હૃદયે દોમદોમ જામ પૂરતું આ ગીત છે. ૨૬ જૂન ૨૦૧૦ના અંકમાં મારો લેખ તેમ જ મારો કાગળ સમાવવા માટે આભાર.

- દાઉદભાઈ ધાંચી

['Park House', 71 Moorhead Lane, SHIPLEY, West Yorkshire BD18 4JN, U.K.]

આંખ ઉઘાડી શકે તેવા

• રશિયા વિશેના તમારા લેખો વાંચ્યા કરું છું. તે મોહિત કરે છે, માહિતીપ્રદ છે અને પૂર્વગ્રહથી રહિત છે. ઘણા ગુજરાતીઓની આંખ ઉઘાડી શકે તેવા છે.

- સરૂપ ધ્રુવ

e.mail : saroop_dhruv@yahoo.co.in

• ખૂબસુરત કવિતા અને "ઓપિનિયન"નો જૂન અંક વાંચવા ગમ્યાં છે. વિદેશમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં આવું સામયિક પ્રગટ થાય તે મોટી વાત છે.

- નરગીસ સાદૈન

e.mail : Nargis.Sadain@bchydro.com:

"ઓપિનિયન" યાદ રહેશે જ

• વિચારપત્ર "ઓપિનિયન"નો સંકેલો અવસર અનુલક્ષીને ભદ્રા વડગામાએ કરેલી રજૂઆત અને "ઓપિનિયન"ના તંત્રી વિપુલ કલ્યાણી એ કરેલો શબ્દપ્રયોગ 'વણુઝારાની રજળપાટ' એ સંવેદનશીલ દિલો ઉપર જુદાઈનો ગમ ઉપજાવે છે.

ફક્ત થોડાક જ અંક વાંચવા મળ્યા છે "ઓપિનિયન"ના. જામનગરની દયારામ લાઈબ્રેરીમાં ક્યારેક અલ્પ સમય ઝલક દેખાડીને બે-ત્રણ દિવસમાં "ગુમ" થઈ જતા આ મેગેઝિનના ચાહકો જ એ અપહરણ કરી જતા હશે ને ! છતાં વાંચનમાં રસ ધરાવતો મારા જેવો મદુરિયો વાચક ક્યાંકથી મેળવીને પણ પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષી લેતો હશે. અહીંની 'ગુજરાત બિરાદરી'ના પ્રફુલ્લ દવે (ન માત્ર ગાંધીની છાપ કે યાદ ધરાવતા, બલકે નખશિખ તન, મન, ધનથી પોતાના વ્યવસાયના કિંમતી સમયમાંથી પણ કાપ મૂકીને આચરણ કરનારા) પાસેથી, બિરાદરીના સક્રિય સભ્ય મિત્ર અબ્દુલ કાદર મેતર દ્વારા મેળવીને વાંચી લેતો. અફસોસ .. તેનો 'સંકેલો' થઈ ગયો. અને તેનો અવસર પણ ઉજવાઈ ગયો. 'વણુઝારાની રજળપાટ' કરીને મેળવેલા સુ-વિચારો, સુ-સંદેશ અમર રહેશે. ફૂલની જિંદગી, કાંટાની જિંદગીની વિસાતમાં ટૂંકી હોય છે. પણ તેની મીઠી સુવાસ યાદગાર રહે છે. નફરતના કાંટા લાંબો સમય જીવતા હોવા છતાં નિરર્થક છે. માનવતાવાદી વિચારો અલ્પ સમય માટે પ્રગટે તો પણ તેનો પ્રકાશ ચિરંજીવી હોય છે.

ખેર, દર્દભરી આહટમાંથી આશાનું કિરણ પણ ઝબૂકતું હોય છે. એ આશાનું કિરણ તે "ઓપિનિયન"ના જન્મદાતા વિપુલ કલ્યાણીની કલમનો લાભ "ઓપિનિયન"ની અવેજમાં "નિરીક્ષક"ના વાંચકોને મળતો થયો, મળતો રહેશે. એમના સદ્વિચારનું ભાથું "નિરીક્ષક" મારફતે અમ સુધી પહોંચતું રહે એવી દુઆ .. અભ્યર્થના અને 'ઓપિનિયન'માં લખતા લેખકોની કલમપ્રસાદીથી પણ વંચિત રહેવું ન પડે એ જ આશા. "નિરીક્ષક"ના નિરીક્ષણકાર પ્રકાશભાઈ શાહનું વિહંગાવલોકન, ઘટના વિશ્લેષણ, સત્ય દિશાનું ચિંતન તેમ જ "નિરીક્ષક"માં લખતા લેખકવૃંદના સમાજ, દેશ, દુનિયાના પીડિતશોષિત માનવ હૃદયોની ચીખ-પુકાર રૂપ વિચારપત્રનો 'સંકેલો અવસર' ન સર્જાય એવી શુભેચ્છાઓ.

- અબ્દુલવલીદ્ ઈ. ભટ્ટી

(ખોજ ચકલા રોડ, જામનગર-૩૬૧ ૦૦૧, ભારત)

(સદ્ભાવ : "નિરીક્ષક", ૧૬ જુલાઈ ૨૦૧૦)

સુચી વ્યાસ ! દોબારા, દોબારા !

• મધુ રાય

જેની બત્રીસી સદા ખિલખિલાટ છે, ને જેની આંખો હંમેશાં ટીખળથી ચમકે છે, જેની ભડભાદર બોલી ભાયડા જેવી બિનધારત છે, તે સુચી વ્યાસ વિશેનું આ વાક્ય હું લખી રહું એટલી વારમાં સુચીબહેન એક ફુલરકેપ પાનું લખી શકે છે. હું એક કપ કોફી પી રહું તેટલી વારમાં તે આંખો લેખ 'ઘેડી' શકે છે ને ઘેડે છે. તેમના વિચારોનું મેન્યુફેક્ચરિંગ ત્રણ શિક્ષકમાં ચાલે છે. ઊંઘમાં પણ સુચીબહેન તેમનાં પરિચિતો, વડીલો, સહકર્મીઓ, અસીલો, રસ્તે જાયેલાં માણસો ને પુસ્તકોમાં વાંચેલાં પાત્રોનો ગંજી મનમાં ને મનમાં પીસી પીસીને તેને સતત રકમ રકમની બાજીઓમાં ગોઠવતાં હોય છે. તેમનો મનમર્કટ એક વિષય, વસ્તુ કે વિચાર ઉપર સ્થિર રહેતો નથી; નદી, નાળાં, પર્વત, નગર, મહાલયો, ગલીઓ, વન, ઘર, ભારત, અમેરિકા, પૃથ્વી ને સ્વર્ગ ને પાતાળ ને રૌરવ નરક સુધીની છલાંગો મારે છે. કોઈવાર સરદારની મલિન જૈક ખડખડ હસતાં કહે છે; કોઈવાર ભાગવતનો કોઈ શ્લોક વાંચીને અર્થ પૂછે છે. સાંભળનાર ઉપસ્થિત ન હોય તો પણ સુચીબહેન સતત નિજને કથા કહેતાં હોય છે. ઘણીવાર સુચીબહેનના સુકોમળ ખલ્લા હયમચાવીને આપણે તેમને "પૌઝ" ઉપર મૂકવાં પડે છે, જેથી આપણે લગીર વિસામો લઈ શકીએ.

ન્યુ યોર્કના 'વેસ્ટ વિલેજ' નામે ઈશ્કી ઈલાકામાં એક 'ગાંધી' રેસ્ટોરન્ટ છે, તેની ભંતિ પોતાના અંતેવાસીઓ સાથે દાંડીકૂચ કરતા મોહનલાલ ગાંધીનો એક ફોટો છે. તે રેસ્ટોરન્ટવાળાઓને ખબર નહીં હોય કે તે અંતેવાસીઓમાંના એક છે, છગનલાલ જાધી, જેની એક પુત્રી સુચેતા ફિલાડેલ્ફિયામાં રહે છે. સુચેતા કૃપાલાણીના નામ ઉપરથી છગનબાપાએ પુત્રીનું નામ સુચેતા પાડેલું. શુચિ કે સૂચિ નહીં, એવી સુચી એટલે 'સુચેતા'નું પ્યારું રૂપ છે. સુચી ખાદી, હરિજનવાસ, આશ્રમ, ને શુચિતા ને સત્યાગ્રહીઓની વચ્ચે ઊછરેલાં છે, ને આજે દુનિયાના બીજા છેડે અમેરિકાના ફિલાડેલ્ફિયા નગરમાં એક મેથાડોન ડ્રગ ક્લીનિકમાં હેરોઈનના બંધાણીઓને તેવા ગોઝારા વ્યસનમાંથી છોડાવવાના "થેરાપિસ્ટ"ના વંદનીય પેશામાં છે. બીજા થેરેપિસ્ટો જ્યારે ચેપી રોગો, ચોરી, ચાકુ ને ચાલબાજીથી ખદબદતા કાળા, તોતિંગ, જોખમી બંધાણીઓને અડકવાનું પણ ટાળે છે, પણ સુચી તેમને ભેટીને દુવાર કરે છે.

દાયકાના દાયકાઓ પહેલાં જ્યારે અમેરિકામાં ગુજરાતીઓ જૂજ હતા, ત્યારે મુંબઈની નાટક કંપનીઓ પોતાના નટવરોને ગુજરાતીઓનાં ઘરમાં ઉતારા આપતી હતી. તે ક્રમે આયોજકોએ કશી જાણ કે પિછાણ વિના નટરાજ ઉત્કર્ષ મજુમદારને સુચીબહેનને ત્યાં ઉતારો આપાવેલો. અચાનક બહારગામ જવાનું થતાં ઘર

ઉત્કર્ષને સોંપી સુચીબહેન બહારગામ ગયાં. ઉત્કર્ષે તેમના ઘરમાં સૂવા આખેઆખી નાટકકંપનીને બોલાવી લીધી. સવારે સુચીબહેન પાછાં આવ્યાં તો કોઈએ બેડરૂમમાં જતા રોક્યાં, "એય બહેન ક્યાં જાઓ છો, છોકરાઓ સૂતા છે. જાગી જશો." પોતાના ઘર ઉપર આવા આક્રમણથી બીજું કોઈ કોધથી લાલચુમ થાય, પણ મહેમાનો જોઈને મેથેડોન પીધું હોય તેવા ઉત્સાહથી સુચીબહેન છોકરાઓ ઉઠે તેમના માટે ચા બનાવવા ગયાં. દાયકાઓથી સુચી અને ગિરીશના નિવાસમાં કાયમ કોઈને કોઈ લખવૈયા, ગવૈયા, નટવૈયા, સગાંવહાલાં, ને સગાંવહાલાંનાં સગાંવહાલાં, દોસ્તાર ને દોસ્તારના દોસ્તારો, દિવસો, મહિનાઓ કે વરસો સુધી તેમની મહેમાનગતિના સરોવરમાં ઠેકડા મારે છે. અરે વેઈટ! દર મહિને ગિરીશભાઈ ચેકબુક ખોલીને અનાથાશ્રમો, ગૌશાળાઓ, કેન્સર-નિવારકો, ધાયલ સૈનિકો, વહેલ-તારકોને નગદ નાણાંની સખાવત મોકલે છે.

સુચી ભટ્ટ

અને એ ક્રમે ફિલાડેલ્ફિયા ફરવા આવેલા એક બેકાર, નિરાધાર નરાધમ #@\$%ને સુચીબહેન પોતે જ્યાં કામ કરે છે તે ક્લીનિકમાં નોકરી અપાવે છે. લંચ અવરમાં સાથે લંચ લેતી વેળાએ નિત્ય સુચીબહેન પુનામુશ્કી તેજતમાકુ શૈલીમાં માથાના મોવાળા ઊભા થાય તેવા અનુભવો વર્ણવે છે. એક બપોરે નરાધમ #@\$% તેમને તે શબ્દચિત્રો લખવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. સાંજ પહેલાં સુચીબહેન સાત પીળા ફુલરકેપમાં તેમના માંકડિયા અક્ષરે 'ઘેડી કાઢેલો' તેમનો પહેલો લેખ પકડાવે છે. અને એમ આરંભાય છે તેમની દુલ્હણિયા બોલીમાં લાતમ-લાતી કરતા અજાયબ સંસ્મરણો, શબ્દચિત્રો, અને વાર્તાઓ. સુચીબહેન બોલે છે તે જ લખે છે ને પોતાને 'વાર્તાકાર' નહીં પણ 'વાતુંકાર' કહે છે.

થોડા સમય પહેલાં સુચીબહેને વનપ્રવેશ કર્યો ત્યારે આપ્પા અમેરિકા, ઈંગલેન્ડ, ભારત ને મંગળ ઉપરથી સોએક શુભિચ્છકો ધૂધરા બાંધીને ગાંઠનાં ગોપીચંદને તેમને પોંખવા આવેલાં. તેમાંના એકેએક જણ મમતથી, માલિકભાવથી સુચીબહેનની સ્તિત કરેલી. સુચીબહેન શોભિતને કહે છે શોભિયા, ઉત્કર્ષને ઉકલા, અંકિતને અંકિતિયા, ચંદુ શાહને

ચંદિયા, બાબુ સુથારને બાબુડિયા, ને મધુ રાયને # \$@% મધિયા કહે છે. કોઈ મુશાયરાની ભરી મહેફિલમાં ગુલતાન અનેલાં સુચીબહેનના "વાહ વાહ! દોબારા દોબારા!"ના તોતિંગ ઉદ્દગારથી ગઝલિયાઓને પાણી ચડે છે. ને કશું ન ગમે ત્યારે "બસ હવે બંધ કરો ને!"ના પોકારથી સભા થંભાવે છે. અમે અન્ય યાર કે દિલદારની વાતને અતિશયોક્તિથી બહેલાવતા હોઈએ છીએ. કિન્તુ સુચીઆન્ટી વખતે ફક્ત અલ્પોક્તિને અવકાશ છે કેમકે તેમનું યથાર્થ વર્ણન જ અતિશયોક્તિ જેવું અતિકાય છે. સુચીબહેન જેને એકવાર અડકે તે આજીવન તેમના 'લવ'માં પડી જાય છે. સજ્જનો ને સત્રારીઓ, તમે સુચીબહેન જેવી બીજી કોઈને વ્યક્તિને મળ્યા નથી.

તો યારો! શંખનાદ! ડ્રમ-રોલ! બ્યુગલવાદન! બાઅદબ, બામુલાહિજા હોશિયાર! આવે છે, ટૂંક સમયમાં આવી રહ્યો છે, 'વાતુંકાર' સુચી વ્યાસ લિખિત લેખ સંગ્રહ "સુચી કહે—." કેમકે તમે તેના જેવી બીજી લેખિકાને પણ મળ્યા નથી. "સુચી વ્યાસ! દોબારા, દોબારા."

(સદ્ભાવ : લેખકનો 'નીલે ગગન કે તલે' સ્થંભ, "કળશ", "દિવ્ય ભાસ્કર", ૨૪ માર્ચ ૨૦૧૦)
e.mail : madhu.thaker@gmail.com

.....

માઈલોના માઈલોના માઈલો

• ઉમેશ સોલંકી

ઊગે મશીનો બિલ્ડિંગોનું થતું વાવેતર હોટેલો, મોટેલો, રેસ્ટોરાં રોપાતાં ઠેરઠેર ખુરશીમાં બેસીને કોણ એવું ખાતર નાખે છે કે ખેતરને લીલુંછમ હવે ગમતું નથી!

નાનકડી ઓરડી ઓરડીમાં આઠદસ શ્વાસ સંગાયે સંગાયે લેવાતા આઠદસ શ્વાસોનાં ટોળાં છે લાખોમાં લાખો આ ટોળાં આમતેમ ટળવળતાં ખુરશીમાં બેસીને કોણ એવી આંગળીઓ ફેરવે કે શહેરોને ટોળાંનું ટળવળવું સ્હેજ હવે સ્પર્શનું નથી આ 'ગમતું નથી' આ 'સ્પર્શનું નથી' રોજ રોજ ફેલાતું જાય માઈલોના માઈલોના માઈલો ...

e.mail : umlomjs@gmail.com
(સદ્ભાવ : "નિરીક્ષક", ૧.૪.૨૦૧૦)

એક મોટા શહેરની વાહનોથી ધમધમતી સડક પરથી બપોરના ધોમ ધપતા તડકાથી બચવા માથા પર છત્રીનું આરક્ષણ ઓઢીને, એક સત્રારી ઝડપ ભર ચાલી રહ્યાં હતાં. બપોરના ખાણના સમયે મળેલ ચપટીક સમયમાં બીજાં અનેક કામ પતાવવાં માટે લોકો જાણે ઘડિયાળ સાથે શરત મારી હોય તેમ અર્ધા ચાલતા ચારે દિશામાં જતા જોવા મળતા હતા. વાહનોની બ્રેકની ચિચિયારી, હોર્નના ઘોંઘાટ અને લોકોના વાર્તાલાપની જાણે કોઈ નોંધ ન લેતાં હોય તેમ આ મધ્યવસ્ક પ્રગલ્ભા એકધારી ઝડપે ચાલીને સડકની સામી બાજુએ શહેરની એક માત્ર સાયબર કાફે પાસે આવી પહોંચ્યાં. પાટિયા પર 'મિલન સાયબર કાફે' વાંચીને જાણે કોઈ સ્વજન ઘેર આવી પહોંચ્યાં હોય એવી અને બારણું ખોલતાં જ પોતાને ગમતી વ્યક્તિ હાજર થશે, એવી આશા સાથે એ બહેન અંદર પ્રવેશ્યાં.

વાત એમ છે કે શહેરની એક નામાંકિત શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકો દિલદગડાઈ કરવા માટે ટેવાઈ ગયા હતા, જેની અસર ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓના પરિણામ પર થવા લાગી હતી. આથી જ તો કડક શિસ્તના આગ્રહી અને સંસ્થાના સંચાલનમાં બાહોશ ગણાતાં ભારતીબહેનની નિમણૂક થોડા મહિનાઓ પહેલાં થયેલી. તેઓ જૂના શિક્ષકોના અનુભવનો લાભ લઈને પણ તેમની પાસે નવા નિયમો પ્રમાણે કામ કરાવી શકતાં અને નવા શિક્ષકોના તાજગીભર્યા વિચારોનો ઉપયોગ કરવાની સાથે એમના પર ચાંપતી નજર રાખીને કામ લઈ શકતાં. જવાહરલાલ નહેરુની માફક 'આરામ હે હરામ' સૂત્ર પોતાની ઓફિસમાં મઢાવીને રાખેલું અને શિક્ષકો બપોરના જમવાના સમયે પણ સખત કામ કરતા રહે તે માટે કડક જામો રાખતાં.

સમયના વહેવાની સાથે ભારતીબહેનનાં બંને સંતાનો ભાણી, પરણી અને નોકરી કરવા અર્થે દૂર-સુદૂર ચાલ્યાં ગયાં પછી પોતાની શાળાના શિક્ષકોને અવિરતપણે કામ કરતા જોઈને અને વિદ્યાર્થીઓને સુંદર પરિણામ લાવતા જોઈને ગૌરવ લેનાર એ જ ભારતીબહેન હવે રીસેસના સમયમાં સંતાનોના ફોટા જોઈને અનુભવાતી લાગણીની ભીનાશ અને ઈ-મેલમાં થતા વિલંબથી દ્વેષમાં ઊઠતી કસકથી વ્યાકુળ રહેવા લાગ્યાં.

આધુનિક સમયમાં ઉછરેલાં સંતાનો પત્રો તો લખી પણ ન શકે અને એમની સાથે સંપર્કમાં રહેવાનો એક માત્ર રસ્તો હતો ઈ-મેલની અવાજ વિહોણી સમાચારની આપ-લે કરવાનો અને ક્યારેક શક્ય હોય તો ઉતાવળે કરેલ ફોનથી ઉપરછઠ્ઠા ખુશી ખબર મેળવવાનો. પતિ ભદ્રેશ અને બંને સંતાનો પાયલ અને પથિક ઘેર તથા શાળામાં એક લેપ-ટોપ ખરીદી લેવાનો આગ્રહ કરતાં હતાં, પણ નવી ટેકનોલોજીના ગુલામ ન બનવાનું નક્કી કરી બેઠેલાં

ભારતીબહેને લેપ-ટોપ ન ખરીદ્યું. છતાં ધીમે ધીમે શાળાની નજીક આવેલી એક સાયબર કાફેમાં એકાંતરે જઈને ઈ-મેલ વાંચતાં થઈ ગયાં.

આ સાયબર કાફે ભારતીબહેન માટે જાણે કોઈ શ્રદ્ધાળુ મંદિરે માથું ટેકવવા જાય તેમ માથું ટેકવવાનું એક 'ધર્મ-સ્થળ' બની ગયું. એક ખાસ કમ્પ્યુટર ફાવી ગયેલું એટલે હંમેશા નક્કી કરેલ ખુશી પર જ એ જ કમ્પ્યુટર ખોલતાં. એ સાયબર કાફેમાં જતા બીજા યુવાનો ઘણી વખત એમની જગ્યા પચાવી પાડીને અથવા 'આ કમ્પ્યુટર નથી ચાલતું' એમ કહે ત્યારે ભારતીબહેનના ચહેરા પરથી ઊડી ગયેલું તેજ જોઈને એમની હાંસી ઉડાવતા.

સમય જતાં પાયલ અને પથિક પોતપોતાનાં સંતાનોને ઉછેરવામાં, ભણાવવામાં, એમની સાથે

વાદ - સંવાદ

અત્યાર સુધીનું મારું લખાણ પ્રતિક્રિયાવાદી રહ્યું છે. કંઈ બને, વાંચું કે સાંભળું એના વિશે લખું. મોબાઈલનો તો સ્વાનુભવ છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી પત્રો લખવાની પ્રથા નામશેષ થતી જાય છે, પણ હું અને બેન હજુ બાજે ય રહીને પત્રોની અખંડ ધારા વહાવીએ છીએ. થોડા મહિના પહેલાં 'પત્રલેખનનું જીવનમાં પ્રદાન' એવું લખેલું. એના પરથી ધૂમકેતુની 'પોસ્ટ ઓફિસ' વાર્તા યાદ આવી.

આ વખતે રાજકોટ ગઈ ત્યારે ધૂમકેતુની શ્રેષ્ઠવાર્તાઓ પુસ્તક એક નાની દુકાનમાંથી મળ્યું અને રસ્તા પર ઝાડને ઇંચે ઊભા રહીને 'પોસ્ટ ઓફિસ' વાર્તા વાંચી પણ નાખી ! ઘેર આવીને 'સાયબર કાફે' લખાયા. ... અન્યોને મારા વિચારોમાં સામેલ થવાનું મળે એવી ઈચ્છા છે, પણ બીજા બાજુ એમ થાય છે કે જેમણે 'પોસ્ટ ઓફિસ' વાંચી હશે એમને એ વાર્તાની નકલ કરીને લખ્યું છે, એમ તો નહીં લાગે ?

છવટ એ નિર્ણય વાચક પર છોડીએ.

- આશા બૂચ

(તંત્રી પરના લેખિકાના પત્રમાંથી સાભાર)

હોલીડે પર જવામાં અને એ જીવનધોરણ ટકાવી રાખવા માટે વહેલી સવારથી મોડી સાંજ સુધી કામ કરવામાં વ્યસ્ત રહેવા લાગ્યાં. એટલે એમના ઈ-મેલ આવતા ધીમેધીમે ઓછા થઈ ગયા. અને પછી તો લગભગ બંધ જ થઈ ગયા. આમ છતાં, 'આજે જરૂર બેમાંથી એકનો ઈ-મેલ આવશે' એવી શ્રદ્ધા સાથે દર એકાંતર દિવસે એ જ સાયબર કાફેમાં જવું, નક્કી કરેલ ખુશી પર બેસીને પોતાને ફાવતા કમ્પ્યુટરને ખોલવું અને ઈ-મેલ આવ્યો છે કે નહીં તે જોવાની વિધિ કરવી, એ ભારતીબહેન માટે અનિવાર્ય થઈ ગયું.

એ સાયબર કાફેનો નવો માલિક સુમન યુવાન અને કમ્પ્યુટરના દરેક પ્રોગ્રામ વિશે અરછો જાણકાર હતો. એને ભારતીબહેન વિશે જાણવાની

જિજ્ઞાસા હતી. બીજા ટેકનીશ્યનો એને કહેતા કે ભારતીબહેન એમનાં સંતાનોના ઈ-મેલની રાહ જોઈ જોઈને ગાંડા જેવાં થઈ ગયાં છે. તેઓ એમના વિશે જાત જાતની વાતો કરીને મજાક કરતા અને સુમન પણ બધાંની સાથે ભારતીબહેનનાં સંતાનોના ખબર મેળવવા પાછળની ઘેલછા વિશે બે ઘડી મશ્કરી કરી લેતો. જો કે એમાંનો એક ટેકનીશ્યન રવિ એમની સાથે હમદર્દીભર્યો વર્તાવ રાખતો.

બે-એક અઠવાડિયાં સુધી ભારતીબહેન 'મિલન સાયબર કાફે'માં ન દેખાયાં ત્યારે સહુ વાત કરવા લાગ્યાં. 'કેમ બહેન નહીં આવ્યાં હોય ?' પછી એક દિવસ અચાનક અત્યંત ધીમે પગલે ભારતીબહેન સાયબર કાફેનાં પગથિયાં ચડતાં દેખાયાં. રવિને શોધીને પોતાની પરિસ્થિતિ બે હજાર રૂપિયા કાઢીને આપ્યા અને મંદ, નબળા અવાજે કહ્યું, 'રવિ, ભાઈ, મને લાગે છે કે હવે હું ઈ-મેલ વાંચવા નહીં આવી શકું. પણ એક દિવસ મારાં બંને સંતાનો અને એમનાં છોકરાંનો ઈ-મેલ જરૂર આવશે. હું તને પાસવર્ડ આપું છું, તું રોજ એમનો ઈ-મેલ આવ્યો કે નહીં તે જોઈ લેજો. અને જ્યારે આવે ત્યારે પ્રિન્ટ કરીને મારા ઘરના સરનામે મોકલી આપીશ ?'

થયું એવું કે સુમનનો દીકરો અમન ભણવા ગયેલો. યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સાથે કાર્યાનુભવ માટે આફ્રિકાના દુકાળગ્રસ્ત વિસ્તારમાં કામ કરવા ગયેલો. આ વાત સુમને ઘણા ગૌરવ સાથે પોતાના સાથી કાર્યકરોને કહેલી. પણ અમન ત્યાં જઈને માંદો પડ્યો અને એનાથી મોટા શહેરમાં જઈને ઈ-મેલ મોકલવાનું શક્ય ન હોવાથી રોજ સમાચાર આવતા બંધ થયા. ત્યારે સુમનની અધિરાઈ વધવા લાગી. એ સમયે તેને ભારતીબહેનની લાગણી અને એમનાં વર્તન પાછળની માની મમતાનો અર્થ સમજવા લાગ્યો. બીજા લોકો તો ભારતીબહેનને લગભગ ભૂલી ગયેલાં.

તેવામાં એક દિવસ રવિ, 'અરે, આ તો પાયલ અને પથિકના જ ઈ-મેલ છે.' એ ખુશ ખબર બધાને કહી વળ્યો. ઝટપટ એ ઈ-મેલ છાપીને ભારતીબહેનને ઘરના સરનામે ટપાલમાં રવાના કર્યો. ત્રણેક દિવસ પછી રવિનો રડમસ ચહેરો જોઈને સુમને પૂછતાં જાણાયું કે એ કાગળ : 'આ વ્યક્તિ હયાત નથી.' એવી નોંધ સાથે પાછો આવ્યો છે.

એ ઈ-મેલની નકલ ભારતીબહેના પતિને જાતે આપવા માટે સુમન રવિની સાથે એમને ઘેર પણ ગયો.

ભારતીબહેનની મા તરીકેની મમતા સમજ ન શકવા બદલ પશ્ચાતાપ કરતો સુમન પુત્ર અમનના ઈ-મેલની રાહ જોતો, રાત આખી 'મિલન સાયબર કાફે'માં પેલાં ભારતીબહેનને પ્રિય કમ્પ્યુટર સામે બેસી રહ્યો.

[71 Half Edge Lane, Eccles, MANCHESTER M30 9AZ, U.K.]